

Марина КРАВЕЦЬ (Торонто), Віра ЧЕНЦОВА (Оксфорд)

**СУЛТАН ВІДПОВІДАЄ КОЗАКАМ:
ДО ІСТОРІЇ ДВОХ ГРАМОТ МЕГМЕДА ІV ДО БОГДАНА
ХМЕЛЬНИЦЬКОГО (1650–1651)¹**

1. Грамота султана Мегмеда ІV Богданові Хмельницькому 1651 р.

“Турецькі акти до Хмельниччини мають «*sua fata*»”, – писав колись Омелян Пріцак про збережені султанські грамоти, адресовані запорозькому гетьману Богданові Хмельницькому, та про вчених, які вважали себе щасливими першовідкривачами цих унікальних документів². Вивчення зв’язків Хмельницького з Османською імперією завжди було надзвичайно важливим для розуміння зовнішньої політики гетьмана та долі українських земель, оскільки, як неодноразово відзначалося у дослідженнях, прийняття підданства султана було альтернативою переходу Війська Запорозького “під високу руку” московського царя³. Боротьба з військами Речі Посполитої змушувала гетьмана шукати могутнього протектора, а у цій ролі тоді могли виступати або Москва, або Порта. Чи не найважливішим початком вивчення дипломатичних контактів гетьмана із султанським двором стали виявлення та публікація грамоти султана Мегмеда ІV, адресованої Хмельницькому і датованої першою декадою місяця ребію-ль-еввеля 1061 р. гіджри (22 лютого – 3 березня 1651 року н. ст.)⁴.

У грамоті повідомлялося, що лист від Хмельницького було отримано й перекладено; висловлювалося задоволення з приводу договору, укладеного між гетьманом і кримським ханом (васалом Порти), і зазначалося, що султан

¹ За цінні консультації автори складають подяку Е. Бірнбауму, Н. Ватену, Є. Б. Долгову, Д. Колодзейчику, Д. О. Коробейникову, К. О. Кочегарову, Д. О. Морозову, Є. Є. Ричаловському, А. Дж. Рідлаєру, М. Субтельній, Л. В. Татаренко, Л. О. Тімошиній, Ф. Яша. Ми особливо вдячні В. Остапчуку та Я. О. Федоруку за повсякчасну допомогу у написанні та редагуванні статті, а також В. Л. Кавуннику за переклад частини статті з російської мови.

² *Пріцак О.* Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі – ЗНТШ). – Мюнхен, 1948. – Т. 156. – С. 147, прим. 1.

³ Про історіографію питання див.: *Федорук Я. О.* Невідома стаття Івана Крип’якевича про українсько-турецькі взаємини 1648–1657 років // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 101–110.

⁴ Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1852. – Т. III. – Отд. III: Материалы для истории Малороссии. – С. 436–440, факсиміле (вклене після с. 440). Перевидання без літографічного зображення: Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – 2-е изд., с доп. – К., 1897. – Т. 2. – Отд. III: Материалы для истории Малороссии. – № 12. – С. 585–590.

надіслав ханові наказ захищати Військо Запорозьке від поляків. На знак султанської милості, гетьманові було надіслано почесне парчеве вбрання (*hıl'at*), і грамота заохочувала Хмельницького одразу одягти його як свідчення свого “непохитного підданства” (*qulluq*⁵, дослівно “рабство”) і “прагнення наблизитися до нашого Щасливого Порогу” (*asitāne'-i sa'ādet-āṣiyānımıza teṣebbüs eyleyüb*). Гетьман мав прислати своїх послів, людей гідних та поважних, для отримання, на його прохання, *агднаме* (*'ahdnāme-i hümayun*, дослівно, “імперський клятвений лист”), подібного до тих, які даються “іншим християнським суверенним правителям” (*sāyir mülük-i naṣārā*).

Остання фраза натякає на тогочасне розуміння Портою своїх стосунків з Військом Запорозьким. Потенційні васали підпадали під категорію східноєвропейських і центральноєвропейських християнських держав, у певній мірі залежних від Османської імперії, хоча за рівнем, умовами та тривалістю залежності окремі держави значно відрізнялися між собою. Їхні відносини з імперією-сюзереном часто узаконювалися та регулювалися за допомогою *агднаме*, які функціонували як політичні договори з певною мірою обопільності⁶. Хоча існував визначений набір вимог і обов'язків до населення християнських країн під протекцією Османської імперії (данина, військова допомога, присутність військ або адміністративних представників Порти тощо), їх повного і повсюдного виконання, як виглядає, не вимагалось⁷. Дана стаття зосереджується на дворічному періоді (1650–1651) пошуків нової зовнішньополітичної орієнтації для Війська Запорозького і спроб гетьмана Хмельницького встановити максимально сприятливі для себе і війська васальні стосунки з Османською імперією, а також на документальних свідченнях цього процесу (султанські грамоти та збірник османської дипломатичної кореспонденції).

Уперше документ, який тоді зберігався у фонді Польської Коронної метрики Московського головного архіву Міністерства закордонних справ (рос.: МГАМИД), завдяки директорів архіву князю М. А. Оболенському привернув увагу упорядників серії “Памятников, изданных Временной комиссией для разбора древних актов” (пізніше – “Памятников, изданных Киевской комиссией...”) і був надрукований у додатку до першого видання третього тому документів, виданого у 1852 р. Для перекладу тексту упорядники звернулися до відомого австрійського фахівця з історії Османської імперії

⁵ Тут і далі слова та вирази, які цитуються із султанських грамот і їхніх копій, подаються у повній транскрипції латиницею, а всі інші османські й турецькі терміни – відповідно до сучасної турецької орфографії, з незначними змінами.

⁶ *Kołodziejczyk D.* Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th Centuries): An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents. – Leiden, 2000. – S. 6–7; *idem.* What is Inside and What is Outside? Tributary States in Ottoman Politics // *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* / Ed. by G. Kármán, L. Kunčević. – Leiden; Boston, 2013. – P. 421–431; *Panaite V.* The Legal and Political Status of Wallachia and Moldavia in Relations to the Ottoman Empire // *Ibidem.* – P. 38–42.

⁷ *Kołodziejczyk D.* What is Inside and What is Outside? – P. 429–430; *Григор'єва Т. Ю.* Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка: умови та церемоніал його визнання // ЗНТШ. – Львів, 2017. – Т. 270: Праці Історично-філософської секції. – С. 449–451.

Йозефа фон Гаммера-Пургшталя, який також був членом комісії⁸. Його переклад французькою мовою було надруковано разом із польським перекладом грамоти середини XVII ст., виправленим 1789 р. королівським перекладачем зі східних мов Антоніо Л. Круттою, та з чудовою літографією оригіналу документа в натуральному розмірі, яку було виготовлено у Відні під наглядом Гаммера-Пургшталя. У виданні грамоту було датовано груднем 1650 р., як і в польському перекладі⁹.

Документи Коронної метрики опинилися в Російській імперії 1795 р., коли вони були вивезені з Варшави спочатку до Вільна та Гродна, а потім до Петербурга після того, як у 1794 р., під час придушення польського повстання, війська під командуванням Суворова увійшли до польської столиці. Деякий час вивезені фонди зберігалися у III Департаменті правлячого Сенату та Колегії закордонних справ, а пізніше, в 1828 р., були перевезені з Петербурга до Москви¹⁰. Там варшавські документи влилися до архівних колекцій Міністерства юстиції та Московського архіву Колегії закордонних справ, звідки потрапили до Московського головного архіву Міністерства закордонних справ, сформованого у 1882 р. на основі фондів Московського архіву Колегії закордонних справ та Державного древлесховища хартій та рукописів¹¹. Князя М. А. Оболенського, відомого на той час історика, було щойно призначено на посаду директора архіву Міністерства закордонних справ, коли туди надійшла частина вивезених із Польщі документів. Знайдена поміж

⁸ Федорук Я. О. Загублена стаття Василя Дубровського “Богдан Хмельницький і Туреччина: (З приводу статей проф. Яна Рипки)” // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2016. – Вип. 19/20. – С. 585.

⁹ Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – Т. III. – Отд. III. – С. 436–440, факсиміле (включене після с. 440). Перевидання без літографічного зображення: Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – 2-е изд., с доп. – Т. 2. – Отд. III. – № 12. – С. 585–590. У другому виданні “Памятников” зазначено деталі виявлення документа та його публікації: “Оригинал этой грамоты, писанный на турецком языке, с золоченым шифром султана, вместе с старинным польским ея переводом, был доставлен в Комиссию почетным ея членом, князем М. А. Оболенским, бывшим управляющим Московским Архивом Иностр[анных] дел. Французский же перевод сделан был, по просьбе Комиссии, известным ориенталистом бароном Иосифом фон-Гаммер-Пургшталем, под руководством которого исполнен был в Вене точный литографированный снимок с подлинной грамоты, приложенный к III тому «Памятников» в первом издании” (Памятники. – 2-е изд. – Т. 2. – С. 585–586).

¹⁰ Докладніше про долю варшавських архівних фондів в Російській імперії див.: Пташицкий С. Л. Описание книг и актов Литовской метрики. – СПб., 1887. – С. 12–20; Kennedy Grimsted P. (with the collabor. of I. Sulkowska-Kurasiowa). The “Lithuanian Metrica” in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. Including an annot. ed. of the 1887 Inventory comp. by Stanisław Ptaszycki. – Cambridge, Mass., 1984. – P. 17–33; Мицик Ю. А. “Козацький відділ” фонду “Архів коронний у Варшаві” АГАД // Історія і особистість історика: Зб. наук. праць, присвяч. 60-річчю ювілею проф. Г. К. Швидько. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 55–56.

¹¹ Про дореволюційні архіви, які увійшли до складу Російського державного архіву давніх актів (далі – РДАДА), див.: Автократова М. И., Буганов В. И. Сокровищница документов прошлого. – М., 1986. – С. 66; Центральный государственный архив древних актов: Путеводитель: В 4 т. – 2-е изд. – М., 2000. – Т. 1. – С. 22–28.

ними османська грамота здалася йому особливо важливою й була передана ним для перекладу та публікації в “Памятниках”¹².

Утім, перше дослідження цього важливого документа в контексті відносин Хмельницького з Портою було здійснено лише дещо пізніше М. І. Костомаровим. Завдяки сприянню нового директора архіву, також знаного історика барона Ф. А. Бюлера, який у 1873 р. замінив на цій посаді М. А. Оболенського, у фонді Польської Коронної метрики М. І. Костомарову вдалося віднайти, на його думку, сенсаційні матеріали і у 1878 р. опублікувати статтю “Богдан Хмельницький – данник Оттоманской Порты”¹³. Дослідник чомусь не взяв до уваги публікацію французького та польського перекладів у “Памятниках”, а натомість самостійно знайшов оригінал грамоти в одному із двох “картонів”, які тоді називалися “Відносини Польщі з Малоросією”. На думку вченого, в “картонах” опинилися документи зі “схриньки Хмельницького з паперами”, які потрапили до рук поляків-переможців після битви під Берестечком у червні 1651 р., а частково й ті, що їх пізніше передав польським урядовцям гетьман Павло Тетеря¹⁴. Оригінал султанської грамоти, зі змістом якої М. І. Костомаров міг ознайомитися за польським перекладом, що зберігався разом з нею, та інші документи “картонів” здалися вченому надзвичайно важливими, оскільки давали можливість висунути радикально

¹² Про видання самим М. А. Оболенським привезених з Польщі документів див.: *Пташицкий С. Л.* Описание книг и актов Литовской метрики. – С. 64.

¹³ *Костомаров Н. И.* Богдан Хмельницкий – данник Оттоманской Порты // *Вестник Европы.* – 1878. – Т. 6. – Кн. 12. – С. 806–817 (= *Костомаров Н. И.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. – СПб., 1904–1905 [репр.: The Hague, 1967]. – Кн. 5. – Т. 12. – С. 605–613). Важливість цієї публікації, яка дозволила дати нову оцінку дипломатії Хмельницького, не залишилася непоміченою сучасниками. О. Прицак вказав на популярний огляд віднайдених документів, що з’явився майже одразу після неї в польському часописі “Kłosy”: *Merczyng H.* Nowe dokumenta w sprawie stosunku Bohdana Chmielnickiego do Porty Ottomańskiej // *Kłosy: czasopismo ilustrowane tygodniowe, poświęcone literaturze, nauce i sztuce.* – 1879. – Т. XXVIII. – N 725. – С. 335–336. Про значення статті М. І. Костомарова див. також: *Дубровський В. В.* Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст. // *Кочубей Ю. М. В. В.* Дубровський (1897–1966) як сходознавець. – К., 2011. – С. 79–81 (= *Дубровський В. В.* Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст. // *Східний світ.* – 1928. – № 5. – С. 176–179); *його ж.* Богдан Хмельницький і Туреччина // *Кочубей Ю. М. В. В.* Дубровський (1897–1966) як сходознавець. – С. 260–267 (= *Дубровський В. В.* Богдан Хмельницький і Туреччина // *Український історик.* – 1975. № 3–4 [47–48]. – С. 22–27).

¹⁴ *Костомаров Н. И.* Богдан Хмельницкий – данник Оттоманской Порты. – С. 817; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – К., 1996. – Т. IX. – Ч. I. – С. 134–137; *Hrushevsky M.* History of Ukraine-Rus’. – Edmonton; Toronto, 2005. – Vol. 9. – Bk. 1: The Cossack Age, 1650–1653. – P. 141–144; *Дубровський В. В.* Богдан Хмельницький і Туреччина: (З приводу статей проф. Я. Рипки) // *Український археографічний щорічник.* Нова серія. – К., 2018. – Вип. 21/22. – С. 200–201, 207–208, 211–212. Різні дослідники згадують про захоплену в таборі Хмельницького “шкатулку”, “ларець” або “схриньку” з печаткою Війська Запорозького і документами, серед яких були і султанські грамоти. Це повідомлення походить з твору секретаря французького посольства П’єра Шевальє, який був добре обізнаний з подіями війни між козаками і королівськими військами: *Chevalier P.* Histoire de la guerre des cosaques contre la Pologne. – Paris, 1668. – P. 171–172 (“On trouva aussi la Cassette de Kmielniski où estoit le sceau de l’Armée Zaporouienne et diverses lettres du Grand Seigneur, du Grand Duc de Moscovie et du Prince de Transsilvanie”).

нову інтерпретацію діяльності Богдана Хмельницького, котрий, як виявилось, був зовсім не таким “промосковським” гетьманом, яким його раніше вважали. З польського тексту М. І. Костомаров зробив свій, дещо спрощений, переклад російською мовою, повторивши помилку польського перекладача, який зрозумів “початок місяця Ребіул Евеса 1061” в датуванні грамоти як грудень 1650 р.¹⁵

У тому самому фонді московського архіву грамоту султана Мегмеда IV побачив і П. М. Буцинський, котрий в опублікованому в 1882 р. дослідженні вказав на її тодішній шифр зберігання: Польська Коронна метрика, “Відносини Польщі з Малоросією”, зв’язка 1, “List od Sultan Mechmeta Cesarza Tur. do Chmielnickiego”. Він також переклав текст султанської грамоти російською мовою, скориставшись, подібно до М. І. Костомарова, польським перекладом, і ствердивши, що Хмельницький отримав грамоту наприкінці 1650 р.¹⁶

Інша рукописна копія польського перекладу середини XVII ст. збереглася в Курніцькій бібліотеці (Biblioteka Kórnicka) Польської Академії наук у фонді Державного воєводського архіву в Познані (№ 342, арк. 197–198), з тією самою датою – грудень 1650 р. Ця копія перекладу ввела в оману упорядників збірника “Документи об освободительной войне украинского народа 1648–1654”, які у 1965 р. опублікували польську версію листа султана Мегмеда разом з новим перекладом російською мовою, але не змогли ототожнити цей султанський лист з грамотою, відомою вже і за “Памятниками”, і за працями вчених XIX ст.¹⁷

Ні М. І. Костомаров, ні П. М. Буцинський не посилалися на публікацію султанської грамоти в “Памятниках” і, мабуть, не знали про неї. Проте майже в той самий час у 1886 р. факсиміле листа, вилучене з видання, було передане петербурзькому османісту В. Д. Смирнову власником цього факсиміле Е. Ф. Руккером¹⁸ за посередництвом видатного представника симферопольської інтелігенції І. І. Казаса¹⁹. За допомогою цієї літографії

¹⁵ Пізніше французька дослідниця Ш. Лемерсьє-Келькеже, некритично сприйнявши дату в польському перекладі, опублікованому в “Памятниках”, і в статті М. І. Костомарова, датувала султанську грамоту Хмельницькому груднем 1650 г., помилково вважаючи, що в березні 1651 р. гетьман отримав лише листа від великого візира з підтвердженням надання йому підданства: *Lemercier-Quelquejay Ch. Les relations entre la Porte ottomane et les Cosaques Zaporogues au milieu du XVIIe siècle: Une lettre inédite de Bohdan Hmelnickij au Padichah ottoman // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1970. – N 11/3. – P. 455–456.* Критичні зауваження щодо датування: *Ostapchuk V. The Publication of Documents on the Crimean Khanate in the Topkapı Sarayı: New Sources for the History of the Black Sea Basin // Harvard Ukrainian Studies. – 1982. – Vol. 6. – P. 516.*

¹⁶ *Буцинский П. Н. О Богдане Хмельницком. – Харьков, 1882. – С. 123–124.*

¹⁷ *Документи об освободительной войне украинского народа 1648–1654 / Сост. А. З. Барабой, И. Л. Бутич, А. Н. Катренко, Е. С. Компан. – К., 1965. – № 140. – С. 373–376.*

¹⁸ Ініціали “Г. Руккера” в книжці В. Д. Смирнова встановлено за виданням: *Бобков В. В. Статистики Таврической губернии (XIX – начало XX века): Библиографический указатель. – Симферополь, 2004. – С. 201.*

¹⁹ І факсиміле, і навіть публікація перекладів султанської грамоти загадковим чином залишилися цілком поза увагою тогочасних дослідників, що з подивом констатував О. Прицак: “Це видання грамоти осталося довший час невідоме українським і російським вченим. Ні Костомаров, ні Буцинський не знають його, і, найшовши інші польські копії

В. Д. Смирнов звірив переклади М. І. Костомарова та П. М. Будицького з оригінальним текстом, вказавши на суттєві неточності та, врешті, виправивши дату документа на кінець лютого 1651 р.²⁰. Найважливіше уточнення стосувалося розуміння вченими, які користувалися польським перекладом, начебто згаданої у грамоті згоди Хмельницького платити султанові данину “як інші християнські данники”. Насправді, як зазначив В. Д. Смирнов, ішлося про прохання гетьмана отримати “договірну грамоту [агдаме], аналогічну тим, які надаються іншим християнським царям”²¹. В. Д. Смирнов опублікував текст грамоти у своїй хрестоматії османських текстів, але без будь-яких коментарів чи пояснень. Ця публікація не привернула уваги інших дослідників і залишилася для них невідомою²².

Ще пізніше, вже після публікації “Памятников” і праці В. Д. Смирнова, світлина з факсиміле султанської грамоти потрапила до рук казанського тюрколога М. Ф. Катанова, який у 1894 р. переклав текст російською мовою, прочитавши дату як “в перших числах місяця Ребія-першого 1061 року”

цієї грамоти, кожен з них – незалежно від себе – потрактував свої нахідки як нові відкриття. Це прямо виглядає на анекдот, що В. Д. Смирнов, діставши у вісімдесятих рр. XIX [ст.] відбитку грамоти із «Памятников», не міг вже окреслити «где-то и кем-то» вона видана”. Див.: *Прицак О.* Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року. – С. 147, прим. 1. З іншого боку, М. С. Грушевський нарікав, що видання грамоти в “Памятниках” залишилося “цілком невідомим в орієнталістичній літературі” попри те, що “такий корифей туркології як Гаммер” відіграв ключову роль у його підготовці. Крім В. Д. Смирнова, М. С. Грушевський навів приклад німецького тюрколога Франца Бабінгера, який у своєму каталозі факсимільних видань османських грамот згадав літографію, опубліковану в “Памятниках”, лише з посиланням на В. Д. Смирнова: *Babinger F.* Ein Dutzend osmanischer Urkunden in Wiedergaben // *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte* / Hrsg. F. Kraelitz, P. Wittek. – Wien, 1921. – Bd. 1. – S. 172; *Грушевський М. С.* З приводу листування Б. Хмельницького з Оттоманською Портою // *Україна*. – К., 1930. – Кн. 42. – № 7–8. – С. 6.

²⁰ *Смирнов В. Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – СПб., 1887. – С. 550–552 (= *Смирнов В. Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты. – М., 2005. – Т. 1: До начала XVIII века. – С. 395–396). Див. також: Образцовые произведения османской литературы в извлечениях и отрывках: С прил. факс. офиц. документов разных почерков / [Сост.] В. Д. Смирнов. – СПб., 1891. – С. xiii; *його ж.* Грамота султана Османа II-го семейству иудейки Киры // *Восточные заметки: Сб. статей и исследований профессоров и преподавателей Факультета Восточных Языков Императорского С.-Петербургского ун-та.* – СПб., 1895. – С. 36–37.

²¹ Ту ж саму помилку слідом за польським перекладачем повторили й видавці радянського часу в перекладі польського тексту: “Относительно же того, что вы просили у нашей светлейшей Порты и писали, что готовы дать все то, что дают другие наши христианские вассалы, то мы, узнав вашу благожелательность, искреннюю веру и добродетель, будем этим удовлетворены” (Документы об освободительной войне украинского народа... – С. 375).

²² Образцовые произведения... – С. 499–504. Тугра і текст даної грамоти (без *locatio*) були скопійовані – подібно до оригіналу, письмом *дивані* – кримськотатарським мурзою І. Бораганським, який на той час працював каліграфом при Міністерстві закордонних справ у Петербурзі. Більшість матеріалів літографованої хрестоматії були скопійовані його рукою: Там само. – С. XIV; Бораганский Ильяс (1852–1924). – Реж. доступу: <http://bioslovhist.spbu.ru/histschool/170-boraganskiy-il-yas.html>, 31.03.2018. Друге видання хрестоматії, що вийшло у 1903 р., тексту грамоти не містить.

гіджри, що відповідає кінцю лютого 1651 р. н. ст.²³ – замість правильнішого “перша декада місяця”, що відповідає кінцю лютого – початку березня 1651 р. н. ст. Однак цей переклад, що його віднайшов у фондах Національного архіву Республіки Татарстан казанський дослідник Є. Б. Долгов, було опубліковано лише в 1997 р.

Наукову публікацію тексту султанської грамоти з правильною датою і німецьким перекладом (щоправда, не за оригіналом, а за чорновим проектом) здійснив у 1930 р. чеський орієнталіст Ян Рипка. У т. зв. “геттінгенському кодексі”, рукописному збірнику дипломатичної кореспонденції османських султанів та найвищих урядовців, з бібліотеки Геттінгенського університету²⁴,

²³ Національний архів Республіки Татарстан. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 9685. – Арк. 6–8. Вид.: Долгов Е. Б. Из истории международных связей Турции и Украины в середине XVII века [Катанов Н. Ф. Грамота турецкого султана Мухаммеда IV гетману Войска Запорожского и всея Украины Богдану Хмельницкому февраля 1651 года] // Гасырлар авазы – Эхо веков. – 1997. – № 1/2. – С. 236–238 (із зображенням зовнішнього вигляду грамоти за фотографією, що зберігається у справі). Казанський дослідник Є. Б. Долгов у листі від 17 січня 2018 р. люб’язно повідомив авторам додаткову інформацію про опублікований ним переклад: “Дело № 9685 отложилось в Национальном архиве Республики Татарстан в фонде № 1 Канцелярии казанского губернатора в Цензурном столе за 1894 год под названием «Перевод грамоты 1651 г. турецкого султана Мухамеда IV гетману Малороссии Богдану Хмельницкому с приложением фотографического снимка с грамоты», лл. 5–9. Дело начинается с сообщения казанского отдельного цензора, профессора Казанского университета А. М. Осипова, казанскому губернатору П. А. Полторацкому от 28 июля 1894 г. о том, что старший чиновник особых поручений губернатора П. Э. Янишевский передал ему фотографический снимок с письма Мухамеда IV. По поручению цензора А. М. Осипова перевод документа был осуществлен известным востоковедом, профессором Казанского университета Н. Ф. Катановым (л. 5). Далее помещены машинописный перевод Н. Ф. Катанова (л. 6–7) и прекрасный фотоснимок султанской грамоты 1651 г. (л. 8). Последний лист (л. 9) представляет собой «отпуск» П. Э. Янишевского цензору А. М. Осипову о том, что он возвращает ему вышеперечисленные материалы. Какие-либо другие сведения (откуда, в каком виде и для какой цели поступил фотодокумент в канцелярию казанского губернатора) в деле отсутствуют”. Поки що неясно, що спонукало губернатора зацікавитися перекладом султанської грамоти, текст якої попередньо було вже опубліковано французькою, польською та російською мовами. Ця інтригуюча історія ще чекає на подальше дослідження. Чорно-біла фотографія літографії грамоти Мегмеда IV с тупрою, розмальованою золотою фарбою, була й у казанського історика-сходознавця І. Ф. Готвальда (I. M. E. Gottwaldt), який також зацікавився османським текстом. Див.: Катанов Н. Ф. Императорского Казанского Университета почетный член, профессор и библиотекарь Иосиф Федорович Готвальд. – Казань, 1900. – С. 214 (№ 25), 236 (№ 126). В архіві І. Ф. Готвальда, який був описаний М. Ф. Катановим і нині знаходиться у Відділі рукописів та рідкісних книг Наукової бібліотеки ім. М. І. Лобачевського Казанського (Приволзького) федерального університету (КФУ. НБЛ. ВРРК), крім світлини, збереглися дві рукописні арабографічні транскрипції цієї грамоти: перша виконана досвідченим копіїстом у стилі *ma'lik*, а друга – менш упевненою рукою, ймовірно самим І. Ф. Готвальдом: КФУ. НБЛ. ВРРК. – Спр. 24. – Готв. Р. – Арк. 1, 2–2а; Спр. 1349 т. – Арк. 1–1 зв.

²⁴ Pertsch W. Turc. 29 (orient. 156) // Die Handschriften in Göttingen / Hrsg. W. Meyer. – Berlin, 1894. – Bd. 3: Universitätsbibliothek. Nachlässe von Gelehrten, Orientalische Handschriften. Handschriften im Besitz von Instituten und Behörden. – S. 484–485. Нині бібліотека Геттінгенського університету входить до складу Нижньосаксонської земельної та університетської бібліотеки в Геттінгені (Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen або SUB Göttingen). – Реж. доступу: <https://www.sub.uni-goettingen.de/sub-aktuell/>, 28.02.2018.

Рипка натрапив на копії декількох листів султана Мегмеда IV, що стосуються перемовин з гетьманом Богданом Хмельницьким²⁵. Введення цих документів до наукового обігу стало важливим кроком у вивченні стосунків Хмельницького з Портою. Першим документом, виданим Я. Рипкою, була копія султанського листа до гетьмана, датована 12 числом місяця шабана 1060 р. гіджри (10 серпня 1650 р. н. ст.) і визначена в заголовку як чернетка-проект, *язиладжак* (*yazılacaq*, “така, що має бути написана”)²⁶. Мова про неї йтиме далі. Наступною була опублікована копія, датована першою декадою ребію-льєвеля 1061 р. гіджри (22 лютого – 3 березня 1651 р. н. ст.); цю грамоту Я. Рипка слушно ототожнив з виданою в “Памятниках” і, послуговуючись зауваженнями В. Д. Смирнова, – з оригіналом і польським перекладом султанської грамоти, що їх бачили в московському архіві М. І. Костомаров та П. М. Буцинський²⁷.

Коли Я. Рипка почав працювати з матеріалами геттінгенського “копіярія”²⁸, оригіналу султанської грамоти 1651 р. в Москві вже не було. Фонд Коронної метрики вже в 1807 р. частинами почали повертати до Варшави, залишаючи в архіві лише документи, які мали стосунок до територій українських та білоруських земель. У 1923 р., після закінчення радянсько-польської війни, документи цього фонду були передані до Польщі згідно з укладеним у 1921 р. Ризьким договором. Разом із “картонами”, що їх М. І. Костомаров бачив у Москві, в архіві у Варшаві опинилася й султанська грамота, видана раніше в “Памятниках” у 1852 р. Про це знав М. С. Грушевський: у своїй рецензії на публікації Я. Рипки він закликав чеського вченого шукати в Польщі документи, які М. І. Костомаров та П. М. Буцинський бачили колись в московському архіві²⁹. І дійсно, султанська грамота 1651 р. була знайдена Зигмунтом Абрагамовичем у Варшаві в Головному архіві давніх актів

²⁵ Цікаві свідчення про цю важливу знахідку і підготовку публікацій про стосунки Хмельницького з Портою містяться в листуванні вченого з Тадеушем Ковальським: *Korespondencja Tadeusza Kowalskiego z Janem Rypką i Bedřichem Hroznym* / Opr. E. Dziurzyńska, M. Ďurčanský, P. Kodera. – Kraków, 2007. – S. 89, 93–97, 107–108, 110–114, 117–118, 130–131, 137–139, 147–149.

²⁶ *Rypka J. Z korespondence Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým // Z dějin východní Evropy a Slovanstva: Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi* / Ed. M. Weingart, J. Dobiáš, M. Paulová. – Praha, 1928. – S. 346–350; резюме: *Aus der Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bogdan Chmelnicki*. – S. 482–498, документ: S. 348, 487–489 (з факсиміле; за рукописом Turc. 29, fol. 87 v. – 88).

²⁷ *Idem. Z korespondence Vysoké Porty...* – S. 485–486; *idem. Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel'nyčkyj* // *Archiv Orientální*. – 1930. – Vol. 2. – S. 262–273 (документ: S. 268–272 (з факсиміле; за рукописом Turc. 29, fol. 95v)). Див. також: *Грушевський М. С. З приводу листування...* – С. 420–421 (= Україна. – К., 1930. – Кн. 42. – № 7–8. – С. 5–6).

²⁸ За влучним виразом М. С. Грушевського: *Грушевський М. С. Історія України-Руси*. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1541.

²⁹ *Грушевський М. С. Рецензія М. С. Грушевського для часопису “Україна” на публікацію Я. Рипки документів з історії українсько-турецьких відносин (№ 24. 1930 р.)* // *Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржасєв С. М. М. С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність*. – К., 1993. – С. 315 (= *Грушевський М. С. [Рец.:] J. Rypka. Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel'nyčkyj* [“*Archiv Orientální. Journal of the Czechoslovak Oriental Institute*”, Prague, vol. II, № 2, June 1930, s. 262–283] // *Грушевський М. С. Твори: У 50 т. – Т. 10. – Кн. 2. – С. 344–345*).

Султан відповідає козакам: До історії двох грамот Мегмеда IV...

(Archiwum Główne Akt Dawnych) у т. зв. “Козацькому відділі” (Archiwum Koronne Warszawskie. – Dział “Kozackie”. – К. 42. – № 27; за сучасною нумерацією). Він ототожнив її із грамотою, факсиміле та переклади якої були опубліковані у “Памятниках”, і описав у своєму каталозі османських документів³⁰. Разом з грамотою зберігся також її польський переклад, який використовували М. І. Костомаров та П. М. Буцинський і який було видано разом із факсиміле в “Памятниках”.

Одним з перших на публікації Я. Рипкою геттінгенських копій 1650–1651 рр. та їхні досконалі переклади німецькою мовою звернув увагу М. С. Грушевський³¹. Ще перед тим, як він мав нагоду ознайомитися з опублікованими Я. Рипкою документами, він прагнув знайти у відомих йому перекладах султанської грамоти з лютого-березня 1651 р. і листів інших османських урядовців, які гетьман Хмельницький отримав у 1650 – на початку 1651 рр., підтвердження тогочасних звідомлень зі Стамбула про успішне завершення українсько-турецьких перемовин щодо підданства. Його розуміння змісту грамоти, “скільки можна його вилущити з сеї хмари орієнтальної красномовности”³², привело до висновку, що “формальне признание України васальною державою Оттоманської імперії” відбулося на початку 1651 р.³³. Видання Я. Рипкою копій османських грамот до українського гетьмана, коментарі М. С. Грушевського та використання ним лютнево-березневої грамоти 1651 р. для доказу встановлення османського протекторату над Військом Запорозьким викликали в українській та світовій історіографії жваву полеміку щодо підданства Хмельницького османському султану. Спираючись на них, український сходознавець В. В. Дубровський критикував обережну позицію М. С. Грушевського і дійшов висновку, що гетьман уже у 1648 – на початку 1650-х років був васалом кримського хана, а після цього – султана³⁴.

³⁰ *Abrahamowicz Z.* Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455–1672. – Warszawa, 1959. – S. 330–331, N 344 (грамота описана зі старим шифром: AGAD. – Arch. Kor. Dz. kozacki. – № 30); *Abrahamowicz Z.* Comments on Three Letters by Khan Islam Gerey III to the Porte (1651) // *Harvard Ukrainian Studies.* – 1990. – Vol. XIV. – N 1–2. – P. 134–135. Як зазначив Ю. А. Мицик, до 300-річчя Переяславської ради копії деяких справ “Козацького відділу” були передані до Центрального державного історичного архіву України у Києві (далі – ЦДІАК). Сьогодні фотокопії оригіналу султанської грамоти та її польського перекладу зберігаються в ЦДІАК. – Ф. 1230. – Оп. 1. – № 102. Див.: *Мицик Ю. А.* “Козацький відділ”... – С. 56, 69.

³¹ *Грушевський М. С.* З приводу листування... – С. 418–422, 520–522 (= Україна. – К., 1930. – Кн. 42. – № 7–8. – С. 3–7); *Грушевський М. С.* Рецензія М. С. Грушевського для часопису “Україна” на публікацію Я. Рипки документів... – С. 314–316 (= *Грушевський М. С.* [Рец.:] *J. Rypka.* Weitere Beiträge // *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. – Т. 10. – Кн. 2. – С. 344–345, 483–484). Докладніше про роль публікацій Я. Рипки див.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1539–1544; *Hrushevsky M.* History of Ukraine-Rus'. – Vol. 9. – Вк. 1. – P. 688–693; *Федорук Я. О.* Коментарі до статті: Іван Крип'якевич. Турецька політика Б. Хмельницького // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 187–195.

³² *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 136.

³³ Там само. – С. 54, 131–137; *Hrushevsky M.* History of Ukraine-Rus'. – Vol. 9. – Вк. 1. – P. 50, 137–144.

³⁴ *Дубровський В. В.* Про вивчення взаємин України та Туреччини... // *Кочубей Ю. М.* В. В. Дубровський (1897–1966)... – С. 266 (= *Дубровський В. В.* Про вивчення взаємин

Жвава дискусія розгорнулася між О. Прицаком, який твердив, що Військо Запорозьке уклало торговий договір з Портою вже у 1648 р.³⁵, і З. Абрагамовичем, котрий вказував, що листування 1651 р. між султаном і гетьманом про надання останньому підданства заперечує існування попереднього договору³⁶. Полеміка, в основі якої лежать висловлені цими двома дослідниками спостереження, триває й донині. Позицію, близьку до позиції З. Абрагамовича, зайняв І. П. Крип'якевич ще в середині 1940-х рр. Історик вважав, що якби гетьман став підданим султана у 1651 р., то йому не треба було б продовжувати перемовини і знову починати переговори з цього самого приводу у 1653–1655 рр.³⁷ Ю. А. Мицик також дійшов висновку, що принаймні до березня 1653 р. Хмельницький не прийняв османського протекторату³⁸, і цю думку поділяє Б. М. Флоря³⁹. Врешті, В. С. Степанков доводить, що ідея протекторату була в принципі неприйнятна для Хмельницького, адже він

України та Туреччини... // Східний світ. – 1928. – № 5. – С. 173). Цей висновок було зроблено також і в опублікованому рефераті статті “Богдан Хмельницький і Туреччина”, і в її повнішій версії, чернетки якої збереглися в рукописі й публікуються Я. О. Федоруком у цьому випуску “Українського археографічного щорічника”: *Дубровський В. В.* Богдан Хмельницький і Туреччина // *Кочубей Ю. М. В. В. Дубровський (1897–1966)*... – С. 260–267 (= *Дубровський В. В.* Богдан Хмельницький і Туреччина // *Український історик*. – 1975. – № 3–4 (47–48). – С. 22–27); *його ж.* Богдан Хмельницький і Туреччина (З приводу статей проф. Я. Рипки) // *Український археографічний щорічник*. Нова серія. – К., 2018. – Вип. 21/22. – С. 193–252. У повній версії статті детально розглядаються погляди на підданство Хмельницького Порті, які існували в історіографії на той час. Про історіографію питання див.: *Федорук Я. О.* Загублена стаття Василя Дубровського... – С. 582–593; *Флоря Б. Н.* Богдан Хмельницький і турецька “протекція” // *Київська старовина*. – 2001. – № 3. – С. 87–92.

³⁵ *Прицак О.* Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року. – С. 143–160; *Pritsak O.* Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648) // *Oriens*. – Leiden, 1953. – Bd. 6. – S. 266–298; *Прицак О.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // *Український археографічний щорічник*. Нова серія. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 177–192.

³⁶ *Abrahamowicz Z.* Comments on Three Letters by Khan Islam Gerey III... – P. 137–138. Ще раніше німецький славіст Е. Гьош піддав сумніву автентичність договору 1648 р. з огляду на нереалістично щедрі концесії і недостатність вірогідних джерел, які б підтверджували існування договору та його умови: *Hösch E.* Der türkisch-kosakische Vertrag von 1648 // *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*. – Berlin, 1980. – Bd. 27. – S. 235–243. Докладніше про дискусію див.: *Федорук Я. О.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657 рр. – Львів, 1996. – Ч. I: 1654 рік. – С. 68, 71–73; *його ж.* Невідома стаття Івана Крип'якевича... – С. 103–104; *Syryj F. E.* The Political Worlds of Bohdan Khmel'nyts'kyi // *Palaeoslavica*. – 2002. – Vol. X/2. – P. 199–201; *Степанков В.* Між Москвою і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекції у 1648–1654 роках? // *Україна в Центрально-Східній Європі*. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 225–226.

³⁷ *Крип'якевич І. П.* Турецька політика Б. Хмельницького (Матеріали) // *Український археографічний щорічник*. Нова серія. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 111–160 (Про султанську грамоту див.: с. 137, прим. 92, 138–139); *його ж.* Турецька політика Богдана Хмельницького // *Там само*. – С. 161–179; *Федорук Я. О.* Невідома стаття Івана Крип'якевича... – С. 101–110.

³⁸ *Мицик Ю. А.* Дипломатичне листування Османської імперії як джерело до історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. // *Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в IV–XVIII вв.* – Запорозьке, 1993. – С. 45; *його ж.* Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. – Дніпропетровськ, 1996. – С. 106.

³⁹ *Флоря Б. Н.* Богдан Хмельницький і турецька “протекція”. – С. 103–104.

прагнув незалежності козацької держави⁴⁰. З іншого боку, Л. Д. Прицак пропонує, що султан надав Хмельницькому протекцію лютнево-березневою грамотою 1651 р., разом з якою, на думку дослідниці, могло бути надіслано – але пізніше втрачено – *агднаме* (яке вона тлумачить як “договір”)⁴¹. Т. В. Чухліб, спираючись на аналіз листування гетьмана із султанським двором у публікаціях О. Прицака і Л. Д. Прицак, погоджується з висновками М. С. Грушевського, що в березні 1651 р. Хмельницький формально став васалом султана⁴². Це заперечує В. Остапчук: проаналізувавши термінологію султанських грамот до Хмельницького у 1650–1655 рр., він дійшов висновку, що, попри регулярні згадки про підданство гетьмана султанові (*qulluq*, *‘ubūdiyyet*, дослівно “рабство”) починаючи з березня 1651 р., лише останню грамоту, видану у кінці липня – на початку серпня 1655 р., можна гіпотетично ідентифікувати як *агднаме*. В. Остапчук трактує його як одностороннє пожалування султаном “протекції”, формалізацію сюзеренно-васальних відносин між ним і гетьманом. Хоча грамота не визначає себе як *агднаме*, вона містить наказ гетьманові надіслати до Порти його *агднаме*, ймовірно, на підтвердження своєї згоди на остаточне полагодження підданства⁴³. Зі свого боку, Я. О. Федорук припускає, що перемовини про підданство могли бути успішно завершені, і вбачає у скупих відомостях про козацьке посольство до Стамбула наприкінці 1655 р. свідчення того, що гетьман-таки міг надіслати султанові своє підтвердження⁴⁴.

⁴⁰ Степанков В. Між Москвою і Стамбулом... – С. 226–227, 233; *його ж.* Проблема вибору протекції між Московською державою і Османською імперією у 1648–1654 роках // Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 р.: історія, історіографія, ідеологія. – К., 2005. – С. 26–27, 36.

⁴¹ Прицак Л. Д. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.). – Харків, 2003. – С. 45, 127, 137–139; *її ж.* Грамота Мегмеда IV про протекторат над Богданом Хмельницьким з усім Військом Запорозьким // Східний світ. – 2005. – № 2. – С. 59–61; *її ж.* Prof. Omeljan Pritsak’s Structural-Functional Theory Applied to the Ottoman-Cossack Treaty 1650–1651 // Uluslararası Türkiye-Ukrayna İlişkileri Sempozyumu: Kazak dönemi (1500–1800); Bildiriler / Naz. V. Melnik, M. Alpargu, Y. Öztürk, F. Turanlı, M. B. Çelik. – İstanbul, 2015. – P. 464.

⁴² Чухліб Т. В. Особливості турецької політики гетьмана Б. Хмельницького // Чорноморська минувшина: Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного ін-ту козацтва Ін-ту історії України НАН України. – Одеса, 2007. – Вип. 2. – С. 9–11; *його ж.* Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 років. – К., 2010. – С. 98–103; *його ж.* “Цісар турецький дозволяє козацькому війську та його державі плавати по Чорному морю...”: Політичні відносини українських гетьманів з султаном Мегмедом IV Авджи // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2010. – Вип. 9–10. – С. 96–98.

⁴³ Ostapchuk V. Cossack Ukraine In and Out of Ottoman Orbit, 1648–1681 // The European Tributary States of the Ottoman Empire... – P. 133–134, 137–138. Можна припустити, що така вимога мала на меті привнести елемент обопільності до засадничо нерівних стосунків. Про обопільність у міжнародних угодах між Османською імперією та християнськими країнами – її сусідами див.: Kolodziejczyk D. Ottoman-Polish Diplomatic Relations... – S. 6–7.

⁴⁴ Fedoruk Y. Overcoming Historical Stereotypes and Analyzing Ukrainian Foreign Policy, 1655–57 // Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus’. – Edmonton; Торонто, 2010. – Vol. 9. – Bk. 2. – Pt. 2: The Cossack Age, 1654–1657. – P. xlv–xlvi; Федорук Я. О. Османська імперія у відносинах з Україною та Річчю Посполитою у 1655 році // Хроніка 2000: Український

Дослідження тюркологів та фахівців з історії Хмельниччини, які ґрунтуються не лише на грамоті з “Памятників”, а й на опублікованих Я. Рипкою османських текстах та їхніх перекладах, а також на нових документах із різних архівів, насамперед стамбульського й московського⁴⁵, суттєво прискорили вивчення історії переговорів козацького гетьмана з Портою про підданство, але одночасно, хоч як це дивно, ще більше заплутали історію самих султанських грамот 1650–1651 рр.

2. Московська грамота султана Мегмеда IV 1650 р.

Ще у 1928 р. В. В. Дубровський у статті “Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст.” наголосив на важливості дальшого дослідження московського архівного зібрання (“Древлесховища в Москві”, тобто Древлесховища Центрального історичного архіву РРФСР, яке існувало з 1925 по 1931 р.) і зазначив (із номерами за каталогом!) грамоти османських султанів, адресовані Богданові Хмельницькому, Петрові Дорошенку, Іванові Мазепі, які зберігаються у “фонді турецьких справ”⁴⁶. Проте тільки порівняно недавно дослідники знову почали приділяти увагу вивченню османських грамот фонду “Відносини Росії з Туреччиною” Російського державного архіву давніх актів, який став правонаступником Московського головного архіву Міністерства закордонних справ та його спадкоємців – Древлесховища, перетвореного на Державний архів феодально-кріпосницької доби, який, своєю чергою, був реорганізований у Центральний державний архів давніх актів СРСР і, врешті, у РДАДА.

О. Прицак, працюючи в РДАДА у 1991 р., мав на увазі насамперед вивчення єдиної автентичної султанської грамоти Хмельницькому, яка там зберігається (РДАДА. – Ф. 89: Відносини Росії з Туреччиною. – Оп. 2. – № 26). До цього його спонукало, мабуть, не стільки посилання на неї у статті В. В. Дубровського, як науково-популярна книжка Ю. А. Мицика та І. С. Стороженка, в тексті якої грамота № 26 згадується з датою, наведеною в рукописному описі М. М. Бантиша-Каменського, який було підготовано наприкінці XVIII ст. – на початку XIX ст. і який досі залишається єдиним робочим каталогом для фонду “Відносини Росії з Туреччиною”, виділеного тоді з архіву Посольського приказу⁴⁷. Документ описаний в ньому як грамота

культурологічний альманах. – К., 2014. – Вип. 1/95. – Кн. 1: Україна – Туреччина. – С. 284–286.

⁴⁵ Детальніше про історіографію див.: *Маслак В. І.* Турецький протекторат як спосіб зміцнення Гетьманщини: новітні концепції в польській та російській історіографії // *Чорноморський літопис.* – Миколаїв, 2014. – Вип. 10. – С. 130–136.

⁴⁶ *Дубровський В. В.* Про вивчення взаємин України та Туреччини... // *Кочубей Ю. М.* В. В. Дубровський (1897–1966)... – С. 84–85, прим. 61 (= *Дубровський В. В.* Про вивчення взаємин України та Туреччини... // *Східний світ.* – 1928. – № 5. – С. 181–182, прим. 61). Дослідник також намагався дістати з Москви фотографії османських листів, які зазначені у описі М. М. Бантиша-Каменського як адресовані Хмельницькому (№ 26, 30, 32): *Федорук Я. О.* Загублена стаття Василя Дубровського... – С. 591.

⁴⁷ *Мицик Ю. А., Стороженко І. С.* Засвіт встали козаченьки: Нариси. – Дніпропетровськ, 1990. – С. 24–25. Порівн.: *Мицик Ю. А.* Дипломатичне листування... – С. 44–45; *його ж.* Джерела з історії Національно-визвольної війни... – С. 106; *Чухліб Т. В.* Козаки та яничари... – С. 98.

султана Ібрагіма і датований 1647 р. О. Прицак вказав співробітникам архіву на цю помилку, і до справи з грамотою № 26 було вкладено нотатку з правильною датою: середня декада місяця шевваля 1060 р. гіджри, тобто початок жовтня 1650 р. н. ст.⁴⁸. У передмові до книжки своєї дружини, Л. Д. Прицак, дослідник розповів про цей епізод⁴⁹. Але, ймовірно в результаті недбалого редагування, у його тексті дата московської грамоти № 26 змішалася з датою грамоти 1651 р., і Л. Д. Прицак ототожнила грамоту з “турецьких справ” московського архіву з грамотою султана Мегмеда IV, датованою першою декадою місяця ребію-ль-еввеля 1061 р. гіджри (22 лютого – 3 березня 1651 р.), яка, як зазначено вище, зберігається в Варшаві. Спираючись на авторитет О. Прицака, вона дійшла висновку, що московська султанська грамота є тим самим документом, факсиміле та переклади якого були опубліковані в “Памятниках”, а за геттінгенською чернеткою – Я. Рипкою, і з яким працювали М. І. Костомаров та П. М. Буцинський⁵⁰.

Утім, грамота 1651 р., яка колись знаходилася в “картонах” або “зв’язках” Польської Коронної метрики, не могла опинитися у фонді “Відносини Росії з Туреччиною”, сформованому М. М. Бантишем-Каменським ще до того, як польські документи були перевезені до Москви⁵¹. Московська грамота султана до Хмельницького № 26, таким чином, опинилася у фонді “Відносини Росії з Туреччиною” не з Коронної метрики, а якимось іншим шляхом, найімовірніший варіант якого буде запропоновано далі.

Помилка з ідентифікацією грамоти № 26 стала Л. Д. Прицак на заваді у подальшому дослідженні документа й спричинилася до ще одного недогляду. Дослідниця присвятила чимало уваги першому документу, опублікованому Я. Рипкою за копією з т. зв. “геттінгенського кодексу”. Як зазначено вище, це чернетка-проект грамоти султана Мегмеда IV до Богдана Хмельницького, датована 12 шабана 1060 р. гіджри (10 серпня 1650 р. н. ст.) і визначена в заголовку як *язиладжак* (“така, що має бути написана”)⁵². Л. Д. Прицак проаналізувала обставини написання цього документа й додала свій спрощений переклад українською з німецького перекладу Я. Рипки⁵³. Спираючись на

⁴⁸ На вкладеному у справу аркуші рукою співробітника архіву І. О. Тихонюка за слів О. Прицака записано правильне датування грамоти разом з припущенням, що російський переклад цього документа видано у тритомній збірці документів “Воссоединение Украины с Россией” (М., 1953). Втім, це припущення виявилось помилковим.

⁴⁹ Прицак О. Й. Передмова // Прицак Л. Д. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького... – С. 40–41.

⁵⁰ Прицак Л. Д. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького... – С. 129, 138–139; 423–424, прим. 11–12; 424–425, прим. 18; *її ж.* Грамота Мегмеда IV про протекторат... – С. 59–60; *її ж.* Prof. Omeljan Pritsak’s Structural-Functional Theory Applied... – S. 471–472 (прим. 18).

⁵¹ Бантыш-Каменский Н. Н. Реестр грамотам турецких султанов и визирей. [Фонд] 89, [опись] 2, Рукопись. – [М., 1805]. – № 26.

⁵² Рурка J. Z korespondence Vysoké Porty... – S. 346–350, 482–498 (документ: S. 348, 487–489).

⁵³ Прицак Л. Д. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького... – С. 132–136; *її ж.* Невислана грамота турецького султана Мегмеда IV від 10 серпня 1650 р. гетьману Богдану Хмельницькому та причини її невислання // Східний світ. – 2004. – № 2. – С. 24–26; *її ж.* Грамота Мегмеда IV про протекторат... – С. 59–60; *її ж.* Prof. Omeljan Pritsak’s Structural-Functional Theory Applied... – S. 461–462.

термінологічні зауваги чеського сходознавця⁵⁴, вона стверджує, що грамоту не було надіслано, і пояснює це негативною реакцією Стамбула на напад військ Іслама Гірея III і гетьмана Хмельницького на васала Порти, Молдавське князівство, у вересні 1650 р.⁵⁵ Така інтерпретація має певний сенс, хоча розрив у часі між датами чернетки (10 серпня 1650 р. н. ст.) і молдавської виправи кримського хана та українського гетьмана, які перетнули кордон князівства близько 1 вересня 1650 р. н. ст.⁵⁶, робить її проблематичною.

На жаль, дослідниця не звернула увагу на подальші міркування Я. Рипки про можливість помилки в даті чернетки. В геттінгенському рукописі цієї чернетці передують копії листів, датовані 28 рамадана 1060 р. гіджри (24 вересня 1650 р.) і 12 шевваля 1060 р. гіджри (8 жовтня 1650 р.), хоч у збірнику такого типу варто було б очікувати хронологічного порядку. За такою логікою, чернетка мала б бути датована 12 шевваля 1060 р. гіджри або пізніше. Подібність дат дозволила Я. Рипці припустити, що “12 шабана 1060” може бути перекрученням “12 шевваля 1060”, хоча врешті-решт він цю інтерпретацію відкинув. На думку Я. Рипки, грамоту таки було надіслано, але не в серпні 1650 р., а раніше; найвірогіднішою датою її вручення Хмельницькому дослідник вважав 30 липня 1650 р.⁵⁷ У рецензії на статтю Я. Рипки М. С. Грушевський зауважив, що так само можна твердити, що грамоту було надіслано пізніше в серпні або восени, і згадав про османське посольство, яке перебувало в Чигирині в листопаді 1650 р.⁵⁸ Наше нещодавнє відкриття в московському архіві підтвердило припущення Я. Рипки та М. С. Грушевського щодо проблемності дати чернетки.

Згідно з цим припущенням – і попри твердження Л. Д. Прицак, що чернетка-проект залишилася невисланою, – нам вдалося встановити з упевненістю, що вона була відправлена, отримана адресатом і дійшла до нашого часу. Грамота, написана на основі даної чернетки, нині зберігається в РДАДА під шифром Ф. 89. – Оп. 2. – № 26. Вона датована середньою декадою місяця шевваля 1060 р. гіджри (7–16 жовтня 1650 р. н. ст.). Цей факт дає змогу переглянути і дату чернетки. Не виключено, що Я. Рипка мав слушність і що чернетка, як і документ у “геттінгенському кодексі”, що їй передував, була написана 12 шевваля 1060 р. гіджри (8 жовтня 1650 р.). Майже одразу після того на її основі було виготовлено офіційну грамоту, датовану середньою декадою шевваля. Хронологія поїздок Османа-чауша до Хмельницького та зворотних козацьких посольств, розглянутих нижче, надає додаткову аргументацію такому датуванню.

У грамоті № 26 від імені падишаха висловлюється задоволення тим, що гетьман стримує козаків від набігів на османські землі, та проголошується,

⁵⁴ *Rypka J. Z korespondence Vysoké Porty...* – S. 489–491.

⁵⁵ *Прицак Л. Д. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького...* – С. 133–136; *її ж. Невислана грамота турецького султана Мегмеда IV...* – С. 24–26.

⁵⁶ *Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus'.* – Vol. 9. – Bk. 1. – P. 78.

⁵⁷ *Rypka J. Z korespondence Vysoké Porty...* – S. 493–494. Порівн. також зауваження В. Остапчука, що дати в копіях назагал менш надійні за дати в оригіналах: *Ostapchuk V. The Publication of Documents on the Crimean Khanate...* – P. 519.

⁵⁸ *Грушевський М. С. З приводу листування...* – С. 418–419 (= Україна. – К., 1930. – Кн. 42. – № 7–8. – С. 3–4).

що, відповідно до його прохання, гетьмана прийнято в османське підданство (*qulluğa qabül etmişizdür*). Грамота також повідомляє, що козацького посла (яким, за свідченням добре поінформованого самовидця, був головний посол полковник Антон Жданович⁵⁹) було удостоєно високої честі аудієнції з султаном (*rikāb-i hümayūn-i sa 'ādet-maqrūn-i pādīshāhānumıza yüz sürüb*, дослівно, “ваш посол потерся обличчям об імперське стремено нашої величної присутності, яка поєднана із щастям”) і відповідно до давнього звичаю (*mu 'tād-i qadīm üzere*) йому було пожалувано кафтан. Можна припустити, що саме ці деталі підштовхнули Л. Д. Пріцак до висновку, що грамота 1650 р. (яка була відома дослідниці лише в чернетці, виданій і перекладеній Я. Рипкою) разом з люгнево-березневою грамотою 1651 р., розглянутою вище, “є офіційним підтвердженням султаном протекторату над Військом Запорозьким”⁶⁰.

Але ті факти, що грамота 1650 р. навіть не згадує *агднаме*; що в грамоті 1651 р. міститься лише обіцянка надати його Хмельницькому; що припущення дослідниці про надання та пізнішу втрату *агднаме* залишається не підтвердженим іншими документами; і нарешті, те, що переговори та листування між козаками і Портою про османське підданство тривали щонайменше до кінця 1655 р., – не дозволяють нам погодитися з гіпотезою Л. Д. Пріцак.

Слідом за Л. Д. Пріцак звернувся до вивчення московської грамоти султана Мегмеда IV до Хмельницького і Ф. Туранли. Він видав спрощений переклад цього документа і запропонував своє датування. Як і О. Пріцак, історик звернув увагу на те, що в архівному описі М. М. Бантиша-Каменського султанська грамота помилково датується 1647 р. і приписується султанові Ібрагіму. Слушно зауваживши, що грамоту було надіслано гетьманові не від Ібрагіма, а від Мегмеда IV, він датує її “вірогідно” і “приблизно” 11 жовтня 1650 року. Своє датування він ніяк не аргументує⁶¹. Подібно своїм попередникам з XIX ст., Туранли не згадує про публікацію варшавської султанської

⁵⁹ Порівн. прим. 99.

⁶⁰ Пріцак Л. Д. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького... – С. 138. Див. також вище прим. 41.

⁶¹ Туранли Ф. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних дже-релах (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття). – К., 2016. – С. 247, 257–258, скорочений український переклад: с. 582–583. Ф. Туранли розглядає цю султанську грамоту в поєднанні з недатованою грамотою (РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 30), яку архівний опис ідентифікує як лист “великого візира Мустафи-паші”, надісланий до Богдана Хмельницького і датований 1653 р. Туранли погоджується з такою ідентифікацією, але відкидає наявну в описі дату і натомість пропонує, що цей лист міг бути відповіддю на звернення Хмельницького до султанського уряду, надіслане ним того ж 1650 р., а відповіддю Хмельницького на цей лист, імовірно, було його послання, що зберігається в Історичному архіві Академії наук Румунії в м. Клужі; воно було опубліковане І. Л. Бутичем у 1991 р.: Там само. – С. 247, 260–263. Див.: Бутич І. Л. Два невідомі листи Богдана Хмельницького // ЗНТШ. – Львів, 1991. – Т. 222: Праці історико-філософської секції. – С. 319–326. Одразу зазначимо, що віднайдені І. Л. Бутичем листи Хмельницького до султана та великого візира датовані 2–3 серпня 1650 р. н. ст., тобто написані раніше за московську грамоту і не можуть бути відповіддю на неї. Вірогідність запропонованого Ф. Туранли датування розглянуто в нашій нотатці “Додатковий лист для «архіву Дорошенка»”, що нині готується до друку.

грамоти до Хмельницького 1651 р. в “Памятниках” і, мабуть, не знає про неї. Так само він не зацікавився й численними дослідженнями цього важливого документа. З іншого боку, ігнорування попередньої історіографії проблематики дипломатичних стосунків Хмельницького з Портою та збережених документальних свідчень цих стосунків дозволило Ф. Туранли трактувати московську грамоту без будь-якого зв’язку з варшавською і, таким чином, на відміну від Л. Д. Пріцак, врятувало його від помилкового ототожнення цих двох документів.

Отже, починаючи з XIX ст., дослідники “знаходили” або “губили” то одну, то другу султанську грамоту Хмельницькому, часом об’єднуючи їх в одну й ту саму чи приписуючи дату однієї грамоти другій. Ця плутанина не дозволяла встановити деякі важливі деталі процесу перемовин про підданство між гетьманом і Портою, а також з’ясувати подробиці дипломатичного листування та одержання Хмельницьким султанських грамот.

3. Декілька зауваг про дипломатику султанських грамот 1650–1651 рр.

Як видно з попереднього обговорення, при дослідженні грамот Мегмеда IV до Богдана Хмельницького нам довелося мати справу переважно з двома різновидами османських джерел: оригіналами султанських грамот і їхніми копіями/чернетками. Варто підкреслити унікальність цих грамот, яка полягає в тому, що вони є єдиними відомими на сьогодні автентичними грамотами Мегмеда IV до гетьмана Хмельницького.

Обидві султанські грамоти визначаються в їхньому тексті як *наме-і гюмаюн* (*nāme-i hümayün*, дослівно “імперський лист”), тобто такі, що надсилалися до іноземних правителів, як незалежних, так і васалів Османської імперії⁶². У середині XVII ст. дипломатичні султанські грамоти готувалися в департаментах державної Канцелярії (*Beylik Kalemî*), званої також як Канцелярія (Імперської) Ради (*Divan Kalemî*), відповідальних за міжнародні дипломатичні стосунки⁶³. Державну Канцелярію очолював *реїсюлькюттаб* (*re’isü’l-küttab*, дослівно, “голова писарів”), підпорядкований великому візиру. Вона була однією з трьох складових частин центральної адміністрації при Імперській раді (*Divan-i hümayun*) Османської імперії. Після переведення в 1656 р. більшості підрозділів центральної адміністрації, включно з державною Канцелярією, з султанського палацу до палацу великого візира, *реїсюлькюттаб* поступово перебрав контроль над двома іншими складовими частинами первісної центральної адміністрації, а наприкінці XVII ст., в умовах зростання важливості дипломатії та обопільних міжнародних стосунків для Османської імперії, почав відігравати провідну роль в османській зовнішній політиці⁶⁴.

⁶² *Kütükoğlu M.* Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik). – Ankara, 2013. – 3. baskı. – S. 146.

⁶³ *Lewis B.* Dīwān-i humāyūn // The Encyclopaedia of Islam. – 2nd ed. – Leiden, 1965. – Vol. 2. – P. 338–339.

⁶⁴ *Ibidem.* – P. 337–339; *Aksan V. H.* An Ottoman Statesman in War and Peace: Ahmed Resmi Efendi, 1700–1783. – Leiden, 1995. – P. 15–21.

Зупинимося на характерних рисах грамот 1650–1651 рр.⁶⁵. Обидві написані на вилощеному папері східного або італійського виробництва спеціальним блискучим чорним чорнилом⁶⁶. Текст грамот виконано каліграфічним письмом *divanı* з особливою майстерністю. Вони написані османською мовою відповідно до усталеного формуляра, від інвокації (*invocatio*, тур. *da'vet*) до дати (*datatio*) і місця написання/видання грамоти (*locatio*), хоча в обох грамотах верхню частину з інвокацією було згодом відрізано. Згори над текстом – зображення тугри (офіційної монограми, “шифра”) султана Мегмеда IV золотим чорнилом⁶⁷. Його тугра розшифровується як “*Şāh Meḡmed bin İbrāhīm Ḥan, el-muẓaffer dā'imā*”, тобто “Шах Мегмед, син Ібрагіма-хана, завжди переможний”.

Грамоти починаються з майже ідентичних формул *inscriptio* (тур. *elkab*), які поєднують титули та ім'я адресата:

– 1650 (РДАДА): İftihārū'l-ümerā'i'l-milleti'l-Mesḡhiyye muḡtārū'l-küberā'i't-ṭāyifeti'l-İseviyye Şarı Qamış 'Askerinüñ Ḥātmāni olan Boḡdan Hmelnicṡi⁶⁸ – Гетьманові Війська Запорозького [дослівно, “Війська Жовтого Очерету”], гордості князів з нації Месії, вибраному серед вельмож Ісусової громади, Богданові Хмельницькому

– 1651 (AGAD): İftihārū'l-ümerā'i'l-milleti'l-İseviyye muḡtārū'l-küberā'i't-ṭā'ifeti'l-Mesḡhiyye Qazaq Ḥetmāni Boḡdan Hmelnicṡi⁶⁹ – Козацькому гетьманові, гордості князів з Ісусової нації, вибраному серед вельмож громади Месії, Богданові Хмельницькому

Османська канцелярія продовжувала використовувати подібні титули у подальшому дипломатичному листуванні з Богданом Хмельницьким та іншими українськими гетьманами⁷⁰. О. Галенко, проаналізувавши гетьманські

⁶⁵ При обговоренні зовнішніх рис грамоти (РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 26) ми спираємося на власні спостереження, а у випадку грамоти (AGAD. – Arch. Kor. Dz. kozacki. – К. 42. – № 27) користуємося її описом в: *Abrahamowicz Z. Katalog dokumentów tureckich.* – S. 330–331, N 344, і фотографією з мікрофільму оригіналу.

⁶⁶ Щодо дипломатики та формуляра *наме-і гюмаюн* див.: *Kütükoğlu M. Osmanlı Belgelerinin Dili...* – S. 146–163. Про султанські грамоти загалом див.: Там само. – S. 99–196; *Kołodziejczyk D. Zaproszenie do osmanistyki: Typologia i charakterystyka źródeł muzułmańskich sąsiadów dawnej Rzeczypospolitej: Imperium Osmańskiego i Chanatu Krymskiego.* – Warszawa, 2013. – S. 51–63; *Fekete L. Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie der türkischen Botmässigkeit in Ungarn.* – Budapest, 1926. – S. xxx–xlvi; *Reychman J., Zajaczkowski A. Handbook of Ottoman-Turkish Diplomats.* Revised and expanded translation by A. S. Ehrenkreutz / Edited by T. Halasi-Kun. – The Hague; Paris, 1968. – P. 135–151.

⁶⁷ Про тугру Мегмеда IV та інших османських султанів див.: *Umur S. Osmanlı Padişah Tuğraları.* – İstanbul, 1980. – S. 216–221, passim; *Wittek P. Notes sur la tughra ottomane // Byzantion.* – 1946–1948. – Vol. 18. – P. 311–334; 1950. – Vol. 20. – P. 267–293.

⁶⁸ Імовірно, помилково замість “Hmelnicṡi” або “Hmelnicṡi”. На думку Я. Рипки, правильна форма мала бути “Hmelnickṡi” (*Rypka J. Z korespondence Vysoké Porty...* – S. 488, not. a).

⁶⁹ З. Абрагамович транскрибує “Hmelnicṡi”: *Abrahamowicz Z. Katalog dokumentów tureckich.* – S. 331.

⁷⁰ Порівн.: *Rypka J. Weitere Beiträge...* – S. 273; *idem. Další příspěvek ke korespondenci Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým // Časopis Národního muzea / Red. J. Bidlo, C. Purkyně.* – 1931. – R. 105. – S. 215; РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 32, 42.

титули в османських грамотах і порівнявши їх з титулами інших правителів, дійшов висновку, що “в очах Османів українські гетьмани вважалися самостійними, але не суверенними правителями, які стояли за османською ієрархією приблизно на одному щаблі з санджакбеями”⁷¹. (Зауважимо, що протягом часу, який сплинув з моменту публікації цієї цінної першої спроби порівняльного аналізу, в науковому обігу збільшилася кількість – і різноманіття – дипломатичних османських документів, а також зріс історіографічний доробок з проблематики османського васалітету⁷²; тепер варто було б повернутися до питання гетьманської титулатури і проаналізувати його з урахуванням ширшої джерельної бази). Султанські грамоти до Хмельницького містять також одну зі стандартних формул “молитви-побажання” (*salutatio*, тур. *du‘a*) для християн, *hütümet ‘avāqibühü bi ‘l-ḥayr* (“Нехай його кінець буде щасливим!”), тобто – нехай він помре мусульманином)⁷³. Дати в обох грамотах написані арабською мовою і починаються формулою *tahrīren fi* (“написано в”). Обидві грамоти були видані у Стамбулі (Константинополь, *Qostañīniyye*).

Ми вже згадували вище про надзвичайно майстерне літографоване факсиміле султанської грамоти 1651 р., надруковане у Відні при сприянні Йозефа фон Гаммера-Пургштала й опубліковане в “Памятниках” у 1852 р. У порівнянні з оригіналом, з факсиміле було прибрано архівні нотатки в обох верхніх кутах⁷⁴ та дві печатки Московського головного архіву Міністерства закордонних справ, з яких одна стояла над текстом, а друга під текстом. Також було розширено лівий маргінес, а тугру дещо піднято над текстом і трохи випрямлено. В результаті тугра майже не торкається тексту. Такі маніпуляції з позицією тугри були зумовлені необхідністю – і технічною можливістю – друкувати тугру окремо іншою, золотою, фарбою. Отже, оригінал грамоти та літографію дуже легко розрізнити візуально. Це дало нам змогу визначити, які з фотокопій і світлин грамоти 1651 р., відомі нам, були зроблені з оригіналу, а які – з факсиміле⁷⁵.

Так званий “геттінгенський кодекс”, досліджений Я. Рипкою, уособлює другий різновид османських джерел, розглянутих у нашій статті. Кодекс містить копії та чернетки османських грамот, переважно *наме-і гюмаюн*, з 1054 р. гіджри (1644/5) до 1087 р. гіджри (1676/7), надісланих численним мусульманським та християнським правителям⁷⁶. Визначення типу цього джерела виявилось нелегкою справою. Скоріш за все, кодекс був приватним або напівприватним збірником, скопійованим одним із співробітників османської державної канцелярії, адже за форматом і термінологією він

⁷¹ *Галенко О.* Коментар: Про османську титулатуру українських гетьманів // Східний світ. – 1997. № 1–2. – С. 214–219.

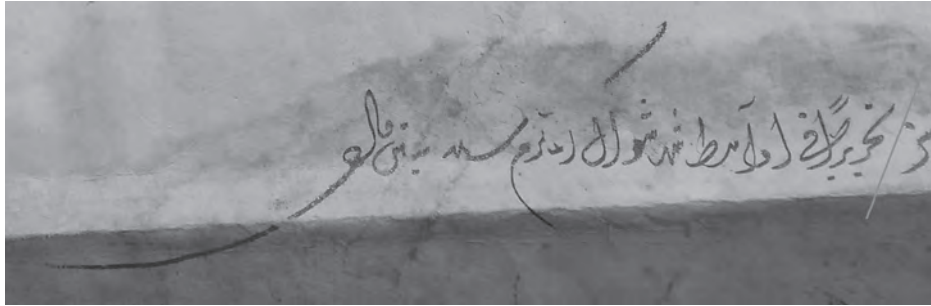
⁷² Див., насамперед: *Panaite V.* The Ottoman Law of War and Peace: The Ottoman Empire and Tribute Payers. – Boulder, 2000; The European Tributary States of the Ottoman Empire...

⁷³ *Kołodziejczyk D.* Ottoman-Polish Diplomatic Relations... – S. 24–25.

⁷⁴ Нотатку А. Крутті в правому верхньому куті див.: Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – Т. III. – Отд. III. – С. 440; Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – 2-е изд., с доп. – Т. 2. – Отд. III. – С. 589–590.

⁷⁵ Порівн. прим. 23 і 30 у цій статті.

⁷⁶ *Pertsch W.* Turc. 29 (orient. 156). – S. 485; *Rypka J.* Z korespondence Vysoké Porty... – S. 489–491.

Лл. 1. Фрагмент грамоти. Дата: “taḥrīren fī evāsīti şehri şevvālī'l-mükerrerem sene sittīn ve elf”, тобто “написано в середню декаду шанованого місяця шевваля 1060 р. гіджри” (7–16 жовтня н. ст. 1650 р.)
РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 26

значно відрізняється від офіційних реєстрів (*defter*) *наме-і гюмаюн*, які почали укладати в канцелярії з 1699 р. як форму документації поточних міжнародних контактів⁷⁷. Хоча кодекс, мабуть, не є частиною офіційного османського діловодства, автентичність копій, вміщених у ньому, суттєвих сумнівів не викликає. Публікація Я. Рипкою факсиміле, арабографічних транслітерацій та німецьких перекладів копій султанських грамот до Богдана Хмельницького з геттінгенського копіярню уможливило глибше дослідження процесу створення цих грамот. Заголовок геттінгенської копії, датованої 12 шабана 1060 р. гіджри (10 серпня 1650 р. н. ст.), визначає її як грамоту, “що має бути написана” (*язиладжак*⁷⁸), і це було підставою для того, що в історіографії вона стала відома як “невислана грамота”⁷⁹. Але зіставлення оригіналу московської грамоти (РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 26) з опублікованими Я. Рипкою факсиміле і транслітерацією цієї копії⁸⁰ дозволило встановити тотожність їхнього основного тексту і безсумнівно продемонструвати, що геттінгенська копія була підготовчою чернеткою, проектом, “шаблоном” тощо для московської грамоти.

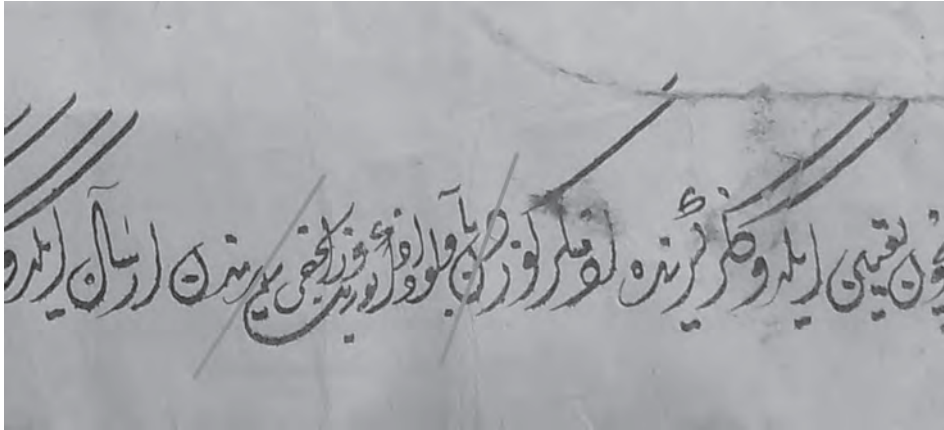
Зокрема, в оригіналі грамоти формулу *inscriptio* написано з додатком слова «*ümeḡā*» (“князі”), пропущеного в чернетці, і зі зміною “*Naşrāniyye*” (“назарейська”) на “*İseviyye*” (“Ісусова” [громада]); деякі описки та помилки виправлено; і, найголовніше, заповнено лакуни, залишені в тексті чернетки, а також вказано нову дату: середня декада місяця шевваля 1060 р. гіджри, тобто 7–16 жовтня 1650 р. н. ст. (див. іл. 1.)

⁷⁷ Lewis B. *Dīwān-i humāyūn*. – P. 338–339; *Kolodziejczyk D. Zaproszenie do osmanistyki*. – S. 23. Порівн., наприклад, нещодавно виданий реєстр *наме-і гюмаюн*, надісланих кримським ханам в 1730–1777 pp.: *Kırım Hanlarına Nâme-i Hümayūn (2 Numaralı Name Defteri)* / Haz. M. Sebescioğlu ve diğerleri. – İstanbul, 2013. Реєстри такого типу не слід плутати з антологіями листів як зразками стилю для наслідування, призначеними для писарів османських канцелярій (*тестї ат'їл-мінше'ат*): *Kut G. Mukhtārāt*. 3. In *Turkish // The Encyclopaedia of Islam*. – 2nd ed. – Leiden, 1993. – Vol. 7. – P. 531–532.

⁷⁸ *Рупка J. Z korespondence Vysoké Porty...* – S. 346–350, 482–498 (документ: S. 487–489).

⁷⁹ Стосовно “невисланої грамоти” 1650 р. див.: *Прицак Л. Д. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького...* – С. 132–136, 427–428 (прим. 33–34); *її ж. Невислана грамота турецького султана Мегмеда IV...* – С. 24–26.

⁸⁰ *Рупка J. Z korespondence Vysoké Porty...* – S. 346–350, 482–498 (зокрема: S. 348).

Іл. 2. Фрагмент грамоти з іменами козацьких послів
РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 26

Чернетка має дві лакуни, в 7-му і 22-му рядках, і вони простежуються також в 3-му і 9-му рядках оригіналу. Першу лакуну було залишено для імен козацьких послів, які тоді перебували у Стамбулі (див. іл. 2).

Через брак місця їхні імена в оригіналі написані дуже скупчено та, ймовірно, неточно; немає навіть чіткої певності щодо послідовності літер. Перше слово, “BAVLV”, легко розпізнати; воно відповідає українському “Павло” і збігається з іменем Павла Яненка-Хмельницького, київського сотника, який разом з київським полковником Антоном Ждановичем очолював козацьке посольство, що перебувало у Стамбулі у вересні–жовтні 1650 р.⁸¹ Ясно читається також кінець останнього, третього, слова – “CQY”: таке поєднання літер досить часто вживалося в тогочасних османських документах для позначення суфікса та закінчення в українських і польських прізвищах на *-цький* (*-cki*)⁸². Але середні літери піддаються інтерпретації лише частково. Якщо літери в другому слові розташувати у такому порядку “İZDANVRYK”, то можна розпізнати прізвище київського полковника Ждановича, хоча і дещо перекручене: “İzdanovryk”. Така форма прізвища постала в результаті декількох змін, більше чи менше типових для процесу адаптації іноземних слів до фонетичної системи турецької мови. Початкову літеру/звук “İ” було додано, аби усунути поєднання двох приголосних на початку прізвища, адже таке поєднання не характерне для турецької мови. Другу літеру/звук “Z” вжито замість початкової “Ж”, а кінцева “K” (або “G”) заміщує кінцеву “Ч” українського прізвища. Якщо оминати зайву літеру “R”, яка, мабуть, потрапила сюди помилково, прізвище набуває форми “İzdanovryk”, а враховуючи вищезазначені зміни “Іжданович”.

⁸¹ Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. – К., 2010. – С. 344–345, 783–784.

⁸² Порівн. вживання “CQY” і його варіантів (CQİ, SKY, ÇKY, ÇQH) в написанні прізвища гетьмана Хмельницького в *inscriptio* султанських грамот 1650 і 1651 рр., цитованих вище у цьому розділі, а також: Kolodziejczyk D. Ottoman-Polish Diplomatic Relations... – S. 497, 521; Rypka J. Weitere Beiträge... – S. 273, Tafel XXXVIII; *idem*. Další příspěvek. – S. 225.

З огляду на те, що третє слово кінчається на *-цький* (“CQY”), це має бути прізвище, можливо, третього посла, ім’я якого, на жаль, в джерелах не збереглося⁸³. Також можливо, що третє слово репрезентує прізвище Павла Яненка-Хмельницького, але спотворене і скорочене до невпізнання. Отже, доводиться констатувати, що імена козацьких послів, занотовані в султанській грамоті 1650 р., поєднують ім’я одного посла (Павло) з прізвищем другого (Жданович), за якими йде прізвище на *-цький* (“VRASCQY” або “ve RASCQY”, тобто “i RASCQY”), яке могло належати третьому послові або іншому члену посольства з відповідним прізвищем. Нам поки що не вдалося встановити первісну форму цього прізвища й ідентифікувати члена посольства, якому воно належало⁸⁴. В лакуну в 9-му рядку оригіналу вписані ім’я, “молитва-побажання” (*zīde qadrūhū!*, тобто “нехай зростає його сила!”) та посада (*dergāh-i mu ‘allāmi <mi> z çavuşlarından*, тобто “один з чаушів нашого високого двору”) османського посланця Османа-чауша, призначеного везти султанський *наме-і гюмаюн* гетьманові Хмельницькому. Хоча через спосіб її написання не можна бути певними щодо вставки з іменами послів, вставку про Османа-чауша, вірогідно, було дописано іншою рукою.

На відміну від московської грамоти 1650 р., оригінал якої залишився для Я. Рипки невідомим, дослідник мав нагоду порівняти геттінгенську копію грамоти 1651 р. з літографованим факсиміле оригіналу, опублікованим у “Памятниках” в 1852 р.⁸⁵. Результати цього порівняння відображені ним в арабографічній транслітерації таким чином: у квадратних дужках – те, чого немає в копії; в кутових – те, чого немає в оригіналі⁸⁶. Серед найповажніших розбіжностей: ім’я Богдана Хмельницького та дата й місце написання грамоти, яких немає в копії, дописані в оригіналі, як виглядає, іншими руками. До того ж *datatio* в грамоті 1651 р. і вставка про Османа-чауша в грамоті 1650 р. настільки подібні манерою письма, що дозволяють припустити участь того самого копіюста у завершенні обох грамот.

⁸³ За повідомленням польського посланця до Хмельницького, третій посол, якого гетьман надіслав до Стамбула разом з Антоном Ждановичем і Павлом Яненком-Хмельницьким, був “сотником з Білої Церкви”. Див.: Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1914. – Ч. 3. – Т. 4: Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. – № 200. – С. 500; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 60; *Hrushevsky M.* History of Ukraine-Rus’. – Vol. 9. – Вк. 1. – Р. 58. Тому що деякі тогочасні джерела подають ім’я другого посла як Павло Колодницький (варіанти: Колодченко, Коланченко) і тому що в 1649 р. Павло Колодченко записаний сотником “білоцерківських сотень” (*Кривошея В. В.* Козацька старшина Гетьманщини. – С. 16, 414), в літературі існує дві головні версії ідентифікації цих осіб. Одна вважає прізвища Колодницького, Колодченка і Коланченка помилковим написанням прізвища Яненка-Хмельницького, а друга визнає Павла Яненка-Хмельницького і Павла Колодницького (разом з Колодченком і Коланченком) різними людьми: див. прим. 152.

⁸⁴ Автори дякують Д. Колодзейчику за допомогу з інтерпретацією серединних літер. Тут варто зазначити, що у своєму спрощеному перекладі оригіналу цієї грамоти Ф. Туранли оминув імена послів без жодної згадки: *Туранли Ф.* Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах... – С. 582.

⁸⁵ Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – Т. III. – Отд. III. – Факсиміле (вклеєне після с. 440).

⁸⁶ *Рупка J.* Weitere Beiträge... – S. 269–270.

Як і у випадку з грамотою 1650 р., на факсиміле копії грамоти 1651 р. видно дві лакуни, в 1-му та 21-му рядках, і оригінал грамоти має лакуни у відповідних місцях. Першу лакуну, в 1-му рядку оригіналу, було заповнено іменем Богдана Хмельницького. А друга лакуна так і залишилася порожньою – вона займає другу половину 10-го рядка оригіналу. Як вказує Я. Рипка, місце було залишено для імені та “молитви-побажання” османського посланця, але чомусь не заповнене; з листа до гетьмана від великого візира Мелека Агмеда-паші, що, ймовірно, був відправлений разом з грамотою (*наме-і гюмаюн*) 1651 р. і опублікований в статті Я. Рипки після неї, а також з документів Посольського приказу відомо, що посланцем був знову Османчауш⁸⁷. Хоча геттінгенська версія документа називається в заголовку копією “написаного” (*yazılan, язилан*) *наме-і гюмаюн*, не важко помітити, що функція цієї копії є досить подібною до функції чернетки-проекту *наме-і гюмаюн* 1650 р., який визнається в його заголовку як “такий, що має бути написаний” (*язладжак*)⁸⁸. Але питання про термінологію геттінгенського копіярю вимагає уважного вивчення цього рукопису у повному обсязі і мусить наразі залишитися поза межами нашої статті.

Дослідження документальних свідчень стосунків між османським урядом і українськими гетьманами, починаючи з Богдана Хмельницького, заслуговує на особливу увагу науковців в Україні та поза її межами. На часі – активізація пошукової роботи в архівах Туреччини, України, Російської Федерації та Європи; атрибуція виявлених грамот; їхнє всебічне вивчення; і, врешті, фахова публікація.

4. Листування султана та османських посадових осіб із Хмельницьким

Таким чином, встановивши, що у варшавському та московському архівах збереглися не одна, а дві оригінальні грамоти султана Мегмеда IV до Богдана Хмельницького, 1650 та 1651 рр., ми спробували з’ясувати, які саме султанські посольства привезли гетьманові ці важливі свідчення “султанської милості”, якої він просив. Численні відомості про обмін посольствами були зібрані вже М. С. Грушевським⁸⁹. У ці роки, коли контакти між Хмельницьким і Портою були особливо близькими, і московський, і польський уряди уважно та з тривогою спостерігали за частими переїздами дипломатів між козацьким гетьманом і султанським двором. І московські посланці, і численні мандрівники-агенти, які також постійно відвідували гетьмана, старанно передавали інформацію про прибуття іноземних представників до Хмельницького, а при нагоді – й про зміст листів, якими обмінювалися сторони.

Листування Хмельницького з Портою тривало протягом усього 1650 р., і до того ж гетьман використовував різні канали зв’язку. На початку року це були переважно неофіційні контакти: у лютому 1650 р. монах московського Чудівського монастиря Пахомій, який супроводжував єрусалимського

⁸⁷ Ibidem. – S. 270, 272 (прим. 1), 277–278.

⁸⁸ Ibidem. – S. 346–350, 482–498. Вид.: Ibidem. – S. 487–489.

⁸⁹ *Грушевський М. С. Історія України-Руси.* – Т. IX. – Ч. I. – С. 53–54, 59–62, 131–138; *Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus’.* – Vol. 9. – Bk. 1. – P. 49–50, 56–60, 137–145.

патріарха Паїсія, повернувшись до Москви, повідомив, що Хмельницький надіслав патріархові листа, до якого було додано й послання “турському цареві”. Єрусалимський патріарх мав знайти спосіб передати безпосередньо султанові це послання⁹⁰, в якому гетьман писав про кримського хана⁹¹ як про свого союзника⁹² та про свою готовність протистояти донським козакам в разі їхнього нападу на підданих Порти⁹³. 20 квітня ст. ст. 1650 р. в османську столицю від Хмельницького знову надійшли грамоти, у відповідь на які Бекташ-ага, впливовий при султанському дворі колишній ага (командувач) яничар, написав листа, де закликав гетьмана надіслати посольство. Бекташ-ага гарантував йому шанобливий прийом та обіцяв, що Хмельницькому буде надіслано грамоту від самого султана⁹⁴. Лист Бекташа-аги було скопійовано в Чигирині у жовтні того самого року московським посланцем Василем Унковським, якому один таємний інформатор передав копії перекладів листів до гетьмана⁹⁵.

30 липня н. ст. султанський гонець Осман-чауш із грамотами Бекташа-аги та очаківського бєя Мурада-паші був прийнятий Хмельницьким⁹⁶. Після цього, в серпні 1650 р., від гетьмана до Стамбула виїхало посольство полковника Антона Ждановича, сотника Павла Яненка-Хмельницького та білоцерківського сотника, чиє прізвище ми не змогли прочитати в султанській грамоті 1650 р.⁹⁷. Представники Хмельницького прибули до османського двору 3 вересня ст. ст. 1650 року і пробули у Стамбулі близько місяця⁹⁸. Протягом цього часу, як зазначали московські інформатори, представники

⁹⁰ РДАДА. – Ф. 52. – Оп. 1. – 1650 р. – Спр. 9. – Арк. 14 (“чтоб он то его письмо турскому царю отдал сам”).

⁹¹ Кримським ханом на той час був Іслам Гірей III (1644–1654).

⁹² РДАДА. – Ф. 52. – Оп. 1. – 1650 р. – Спр. 9. – Арк. 13–14 (“А в том писме объявляет хана крымского себе великим добродеем...”).

⁹³ Там само. – Арк. 14 (“и пишет к турскому о том, будет на море турским людем учнут какую помешку чинить донские казаки, и он де, гетман, побьет их всех з головы на голову”).

⁹⁴ Про Бекташа-агу див.: The Intimate Life of an Ottoman Statesman: Melek Ahmed Pasha (1588–1662) as Portrayed in Evliya Çelebi's *Book of Travels (Seyahat-Name)*. Translation and commentary by R. Dankoff with a historical introduction by R. Murphey. – New York, 1991. – С. 138; *Ostapchuk V. Political-Personal Intrigue on the Ottoman Frontier in Hetman Bohdan Khmelnytsky's Relations with the Porte: The Case of Ramazān Beg vs. Velī Beg // Journal of Ukrainian Studies. – 2008–2009. – Vol. 33–34. – P. 371; Süreyya M. Sicill-i Osmanî / Naz. N. Akbayar, S. A. Kahraman. – İstanbul, 1996. – Cilt 2. – S. 367.*

⁹⁵ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. – М., 1953. – Т. 2. – С. 435–438.

⁹⁶ *Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 59–61; Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus'. – Vol. 9. – Вк. 1. – P. 56–58; Крип'якевич І. П. Турецька політика Б. Хмельницького... – С. 129; Флоря Б. Н. Богдан Хмельницький і турецька “протекція”. – С. 93–94.*

⁹⁷ *Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 59–60; Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus'. – Vol. 9. – Вк. 1. – P. 56–57; Крип'якевич І. П. Турецька політика Богдана Хмельницького. – С. 164–165; Гурбик А. Дипломатична місія А. Ждановича 1650 р. до Стамбула в контексті набуття Україною османського протекторату // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2010. – Вип. 9–10. – С. 73–76.*

⁹⁸ РДАДА. – Ф. 52. – Оп. 1. – 1651 р. – Спр. 29. – Арк. 21. Див.: *Крип'якевич І. П. Турецька політика Богдана Хмельницького. – С. 164–165.*

гетьмана були один раз прийняті самим султаном і тричі – великим візиром (що свідчило про велику пошану до них), а також побували на аудієнції у константинопольського патріарха Парфенія II⁹⁹. Насамперед, переговори стосувалися військової взаємодопомоги¹⁰⁰. За повідомленням грека Юрія Костянтинова Карапіперова, посол Хмельницького запитував від імені гетьмана, навіщо султан “б’ється з німці”, тобто веде війну з Венецією за Крит. Гетьман запропонував натомість надати козакам каторги і використовувати їхню силу у воєнних акціях Порти проти венеціанців, і тоді “он возмет немец (венеціанців – М. К., В. Ч.) одним годом”¹⁰¹. Утім, ця пропозиція не зацікавила османську владу, яка побоювалася, що запорожці обернуть зброю проти неї: адже в той самий час до Хмельницького прибув венеційський посол Альберто Віміна для переговорів про спільну боротьбу козаків і Венеції проти Османської імперії¹⁰².

⁹⁹ Гурбик А. Дипломатична місія А. Ждановича... – С. 77–78. Про гостинне прийняття, надане послам Хмельницького, писав також імперський резидент Йоган Рудольф Шмід: *Грушевський М. С. Історія України-Руси.* – Т. IX. – Ч. I. – С. 131; *Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus’.* – Vol. 9. – Вк. 1. – Р. 137–138. Особливо докладно прийняття послів Хмельницького в Стамбулі описав у своєму листі добре поінформований великий архімандрит Амфілохій, якого часто запрошували до султанського палацу для перекладів зі слов’янських мов: “Еще объявляем тебе, великому государю, что сентября в 3 день приехали сюды, во Царьгород, запорожского гетмана посланцы з грамотами войсковыми к везирию и до яныческого головы и до Пекташ-аги и до какая-бея (кетхюда-бея, тобто другого за значенням урядовця в яничарському корпусі після аги. – М. К., В. Ч.) полковник Антон (Жданович – М. К., В. Ч.), а с ним 12 человек, да с ним же, полковником, чеуш, которой посылан от везирия Мурат-паши до самого гетмана Хмельницкого с его везиревыми грамотами с любовною дружбою. И в 7 день того ж месяца по указу везиреву с невеликими встречники тот посланец у везирия был и отдал ему гетмановы грамоты, которая была написана по-польски, и везирь принял ее вельми любительно и чесно. И полковник бил челом везирию, чтоб ево допустил до салтана, и по его челобитью до салтана ево пустили. И полковник бил челом, чтоб его пустили до енычен-аги и до Пекташ-аги и до какая-бея повитатися и здравствовать им от гетмана и от войска з грамотами. И по везиреву указу полковник у них был, и кафтан доброй ему, полковнику, с человеком ево везирь дал и отпустил его. И говорил ему везирь, что ему, полковнику, надобно, и он бы у него просил безстрашно и без срамоты. В 8 день ездил полковник по везиреву указу к вельможам з гетмановыми грамотами и говорил им приказ словесной, что приняли его любительно и чесно, и дали ему все по кафтану по доброму, и говорили ему, полковнику, тож любительно, что ему говорил и везирь, и отпустили его к себе... Сентября в 20 день полковник у везирия был на отпуске, и дали ему кафтан, и велел везирь ему, полковнику, ходить по всем вельможам. И полковник у пашей был, и паши ему дали по кафтану, и дали ему все от себя грамоты к гетману запорожскому. Да везирь же послал от себя к гетману 4 отласа золотных и булаву драгоценну, да к нему ж, гетману, послали енычен-ага и Пекташ-ага и кегья-бей по аргамаку по доброму со всею ратною зброєю, обделано серебром, позолочено, и дали ему 500 ефимков за прокорм, и отпустили со всем делом” (РДАДА. – Ф. 52. – Оп. 1. – 1651 р. – Спр. 29. – Арк. 21–22, 27).

¹⁰⁰ Грек Фома Іванов Бабаляріс повідомляв у Москві: “...Упросил де гетманов посланник у салтана того, будет гетману ратные люди куда понадобятся, и салтану де ратных людей на помощь ему давать, а будет де где понадобятся ратные люди турецкому салтану, и гетману ратных людей по тому ж от себя давать” (Там само. – 1651 р. – Спр. 8. – Арк. 39).

¹⁰¹ Там само. – 1651 р. – Спр. 9. – Арк. 5–6.

¹⁰² Кордуба М. Венецьке посольство до Хмельницького (1650 р.) // ЗНТШ. – Львів, 1907. – Т. 78. – С. 51–89; *Грушевський М. С. Історія України-Руси.* – Т. IX. – Ч. I. – С. 46–

Ще суттєвішим приводом для занепокоєння османського уряду був також раптовий похід Війська Запорозького в союзі з кримським ханом на Молдавське князівство у вересні 1650 р., коли послі Хмельницького вже вели переговори у Стамбулі¹⁰³. Спустошення Молдавії було покаранням за пропольську політику її правителя Василя Лупула. Лупул не хотів укласти тісніший союз із гетьманом, який сподівався закріпити тісні стосунки з князівством завдяки шлюбіві свого сина Тимоша з донькою господаря. Тоді, на думку добре поінформованого київського воєводи та комісара на переговорах з козаками Адама Киселя, османська адміністрація “пожертвувала Молдавією”, а гетьман остаточно намірився “поклонитися туркові”¹⁰⁴. Але одночасно, у вересні, якщо вірити надісланому до Москви листу великого архімандрита Амфілохія (від 8 лютого ст. ст. 1651 р.), послі Хмельницького через константинопольського патріарха Парфенія II нагадали московському уряду, що гетьман розраховує на підтримку царя¹⁰⁵.

Відповіддю на вересневе посольство Антона Ждановича став новий приїзд Османа-чауша до Чигирина 16 листопада н. ст.¹⁰⁶. Вірогідно, тоді ж у листопаді він привіз до гетьмана султанську грамоту, написану у першій половині жовтня н. ст. 1650 р., що пізніше опинилася в московському архіві (РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 26). Проте, незважаючи на шанобливе ставлення до представників Хмельницького та на султанську грамоту, в якій підданство Війська Запорозького було представлено вже майже dokonаним фактом, і незважаючи також на чутки, що поширювалися, нібито гетьман вже отримав від султана “хоругву”¹⁰⁷ – символ васальної “інвеститури”, переговори не привели до бажаного результату. В османській столиці очікували

53; *Hrushevsky M.* History of Ukraine-Rus'. – Vol. 9. – Bk. 1. – P. 42–49; *Бутич І. Л.* Два невідомі листи Богдана Хмельницького. – С. 320, 326; *Крип'якевич І. П.* Турецька політика Б. Хмельницького... – С. 126–128; *Caccamo D.* Alberto Vimina in Ucraina e nelle “parti settentionali”. Diplomazia e cultura nel Seicento veneto // *Europa Orientalis.* – 1986. – Vol. 5. – P. 237–243. Недовір'я до переговорів з гетьманом з боку османської влади згадав єрусалимський ієромонах Діонісій у своєму листі до Москви від 2 грудня ст. ст. 1650 р., зазначивши, що у Стамбулі “имеют страх большой от запорожских черкас, и посол их во Царьгород пришел, и говорили меж себя о любви, и они ево приняли с великою честью и с радостью, толко в сердце своем имеют страх большой с их стороны” (РДАДА. – Ф. 52. – Оп. 1. – 1651 р. – Спр. 24. – Арк. 23–24).

¹⁰³ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 80–99; *Hrushevsky M.* History of Ukraine-Rus'. – Vol. 9. – Bk. 1. – P. 80–96.

¹⁰⁴ Восоединение Украины с Россией. – Т. 2. – Док. 170. – С. 385–390. Великий архімандрит Амфілохій з приводу походу на Молдавське князівство відзначив: “Того ж числа (8 вересня ст. ст. – *М. К., В. Ч.*) учинилися везиру вести, что казаки запорожские, с крымскими татары сложась, воевали Волоское государство и разорили до конца. И везирь, слыша про те вести, полковнику (Антону Ждановичу. – *М. К., В. Ч.*) никакова слова говорити не смел” (РДАДА. – Ф. 52. – Оп. 1. – 1651 р. – Спр. 29. – Арк. 22).

¹⁰⁵ РДАДА. – Ф. 52. – Оп. 1. – 1651 р. – Спр. 29. – Арк. 22–26.

¹⁰⁶ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 131–132; *Hrushevsky M.* History of Ukraine-Rus'. – Vol. 9. – Bk. 1. – P. 138; *Крип'якевич І.* Турецька політика Богдана Хмельницького. – С. 166; *Флоря Б. Н.* Богдан Хмельницький і турецька “протекція”. – С. 94–95.

¹⁰⁷ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 132; *Hrushevsky M.* History of Ukraine-Rus'. – Vol. 9. – Bk. 1. – P. 139.

посольства від гетьмана, яке б мало повноваження підтвердити його остаточний перехід в султанське підданство. Про невдоволення у Стамбулі тривалими перемовинами писав до Посольського приказу великий архімандрит Амфілохій. Він повідомляв про сильне розчарування з боку великого візира і “вельможных людей” (“гораздо досадно стало и больно им”), чії сподівання на те, що гетьман відправить “большого посла” з відповідними повноваженнями, залишилися невиправданими¹⁰⁸.

Проте численне запорозьке посольство, знову на чолі з Антоном Ждановичем і Павлом Яненком-Хмельницьким, які супроводжували Османчауша з листами-відповідями гетьмана, в січні 1651 р. зустріли в османській столиці так само урочисто, як і у вересні. Про це збереглося свідчення грека Івана Мануйлова, який приїхав до Москви наприкінці лютого ст. ст. того самого року і повідомив, що султан вшанував козацьке посольство “великою честю”: обдарував кожного з трьох головних послів породистим конем зі зброєю та шаблею, а іншим дав по золотому каптану¹⁰⁹.

З цим посольством були надіслані листи Хмельницького, зміст яких став відомий у Москві у травні 1651 р. через польських послів, сандомирського каштеляна Станіслава Вітовського “с товарищи”, які прагнули скомпрометувати гетьмана перед московською владою через його таємні переговори з Портою¹¹⁰. Відповідь Хмельницького до неназваного аги яничар (“янычейскому аге”)¹¹¹ від 1 грудня ст. ст. 1650 р. на османські листи, отримані гетьманом в кінці листопада, була навіть передана до Посольського приказу в

¹⁰⁸ РДАДА. – Ф. 52. – Оп. 1. – 1651 р. – Спр. 29. – Арк. 32–33: “Еще пишем к тебе, великому государю, что приехал во Царьгород Асан чеуш, которой посылан к гетману Хмельницкому, а от гетмана и от Войска Запорожского с полковником, и говорил мне, богомольцу твоему, что будет от гетмана большой посол до султана после ево, и больши того мне не говорил. А про то, что гетман не отпустил послов своих до султана, ему, везирию, и всем вельможным людем гораздо досадно стало и больно им, а Асану чеушу никакой чести не дали для того, что он без послов приехал во Царьгород”. Див.: *Флорія Б. Н.* Богдан Хмельницький і турецька “протекція”. – С. 94–95. Про порядок прийняття османської “протекції” див.: *Галенко О.* Коментар: Про османську титулатуру українських гетьманів. – С. 219; *Григор’єва Т. Ю.* Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка. – С. 451–466.

¹⁰⁹ РДАДА. – Ф. 52. – Оп. 1. – 1651 р. – Спр. 25. – Арк. 2–3: “А Хмельнитцкого де посланцы при нем у салтана были 22 человека, и салтан де их почтил большою честью: первым трем человеком дал по аргамаку турецкому со всем конским нарядом да по палашу оправному, а достальным всем по кафтану золотному, а держали де их во Царегороде только 2 недели. А для чего присыланы и с чем отпущены, и про то де он доведатца не мог”. Про посольство див.: *Hrushevsky M.* History of Ukraine-Rus’. – Vol. 9. – Bk. 1. – P. 139–142; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 132–135.

¹¹⁰ Воссоединение Украины с Россией. – Т. 3. – С. 50–51; Документы Богдана Хмельницкого. 1648–1657 / Упоряд. І. П. Крип’якевич, І. Л. Бутич. – К., 1961. – № 127. – С. 204–205..

¹¹¹ “Янычейским агой”, якому адресувався лист Хмельницького, був, скоріш за все, Кара Чауш Мустафа-ага: *Hrushevsky M.* History of Ukraine-Rus’. – Vol. 9. – Bk. 1. – P. 139; *Süreyya M.* Sicill-i Osmanî. – İstanbul, 1996. – Cilt 4. – S. 199. На думку Б. М. Флорі, адресатом цього листа був Бекташ-ага, який насправді в той час був уже колишнім яничарським агою: *Флорія Б. Н.* Богдан Хмельницький і турецька “протекція”. – С. 95; *Süreyya M.* Sicill-i Osmanî. – Cilt 2. – S. 367.

повному перекладі польською мовою. Серед приказних документів її текст зберігся лише в російському перекладі, а решта гетьманських листів – в переказі¹¹². У листі до аги яничар гетьман повідомив, що отримав “лист цесаря его милости” (тобто московську грамоту № 26) і висловив прохання “о заступлении”, маючи на увазі насамперед прибуття кримського хана з військами йому на допомогу. Але одночасно Хмельницький виправдовувався, що не надсилає обіцяних (скоріш за все, в листопаді-грудні Османові-чаушу) послів для остаточного вирішення питання про підданство, начебто через очікування “подлинны[х] ведомост[ей] с сейму, который у ляхов ныне совершаетца”. Він зобов’язався надіслати уповноважених представників одразу по закінченні сейму¹¹³. Хмельницький, мабуть, розумів, що повернення Османа-чауша з пропозицією дочекатися результатів сейму спричиниться до тієї “досади” візира та “всех вельможных людей”, про яку писав до Москви великий архімандрит Амфілохій. Утім, Хмельницький запевняв, що козаки вже не відступляться від султана, будучи його “желательными слугами”¹¹⁴.

Результатом подальших перемовин стала славнозвісна султанська грамота від 22 лютого – 3 березня н. ст. 1651 р., опублікована в “Памятниках”, яка нині зберігається в архіві у Варшаві. Як зазначено вище, її оригінал був описаний З. Абрагамовичем, а копія, занесена до збірника дипломатичного листування, була видана Я. Рипкою¹¹⁵. Крім неї до нас дійшла також грамота до Хмельницького від великого візира Мелека Агмеда-паші, дата написання якої, на думку З. Абрагамовича, збігається з датою султанської грамоти¹¹⁶. У візирській грамоті йшлося про розпорядження ханові та османським пашам-губернаторам прикордонних територій (Сілістрії й Аккерману) допомагати козакам на випадок військових дій. Було зрозуміло, що, незважаючи на “досаду”, султанський двір був готовий продовжувати переговори. Свідченням цьому стали і подарунки для гетьмана, згадані в османських грамотах кінця лютого – початку березня 1651 р.: султан надслав гетьманові почесний халат (*hil’at*) із золотої або срібної парчі (*serāser*), а великий візир – кирею

¹¹² Воссоединение Украины с Россией. – Т. 3. – С. 51–52; *Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus’*. – Vol. 9. – Bk. 1. – P. 139–141; *Грушевський М. С. Історія України-Руси*. – Т. IX. – Ч. I. – С. 132–136; *Крипякевич И. П. Турецкая политика Богдана Хмельницкого*. – С. 167.

¹¹³ Мається на увазі сейм Речі Посполитої, який відбувся 5–24 грудня 1650 р. н. ст. Очікувалося, що сейм розгляне вимоги, висунуті Військом Запорозьким, і узгодить подальшу політику щодо козаків і їхніх союзників, татар: *Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus’*. – Vol. 9. – Bk. 1. – P. xi, 168–175; *Грушевський М. С. Історія України-Руси*. – Т. IX. – Ч. I. – С. 159–165.

¹¹⁴ Воссоединение Украины с Россией. – Т. 3. – С. 51.

¹¹⁵ *Abrahamowicz Z. Katalog dokumentów tureckich*. – S. 330–331, N 344. Оригінал: AGAD. – Arch. Kor. Dz. kozacki. – K. 42. – № 27. Вид.: *Rypka J. Weitere Beiträge...* – S. 268–273.

¹¹⁶ *Abrahamowicz Z. Katalog dokumentów tureckich*. – S. 331–332, N 345. (Оригінал: Краків. Бібліотека Чарторійських. – Ркп. 609. – Арк. 124 [С. 241–242]). Вид. з нім. перекладом: *Rypka J. Weitere Beiträge...* – S. 273–279. Польський переклад цієї грамоти, зроблений у середині XVII в., разом з його новим російським перекладом було видано у збірнику: *Документы об освободительной войне украинского народа...* – № 147. – С. 387–390. Частковий український пер.: *Прицак Л. Д. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького...* – С. 140.

(*kereke*), ймовірно з дорогої тканини і підбиту хутром¹¹⁷. За свідченням габсбурзького резидента у Стамбулі Йогана Рудольфа Шміда (Schmid), Осман-чауш відправився до Хмельницького 3 березня н. ст. 1651 р. з подарунками для гетьмана – “розкішним каптаном” від султана і каптаном та шаблею від якогось високопоставленого аги¹¹⁸. Лист одного з політичних агентів того часу, грека Іоана Варди Тафралі, відомого в російських документах як “Іван Петров”, містить відомості про те, яким чином і коли гонець прибув до Хмельницького: “27 березня турецький посол на ім’я Осман-чауш прийшов до Животова до гетьмана і привіз султанську грамоту і два парчевих жупани, і від візира, і від аги яничарського, і від Бекташ-аги з грамотами. І пишуть до нього від султана другом непорушним, а своїм чадом. А посол усно сказав гетьманові, що пришлють до нього на допомогу 100 000 ратних людей, а з ними буде ратний воєвода, сілістрійський Дервіш Мегмед-паша, і Матвій [Басараб] воєвода і Василь [Лупул] воєвода. І просили, щоб їм в Кам’янець посадити свою людину. І гетьман цього не захотів, лише писав до султана Мегмеда, і до візира, і до яничарського аги, і до Бекташ-аги подяку за любов, що йому виявляють, і до них же пише: повно любові вашої до нас, а допомоги нам не присилайте, тому що тут місце розорене і великий голод, і військові немає чим годуватися. А нехай вони в себе відпочинуть до часу, а ми будемо рабами й друзями царя, а я з божою поміччю перемагатиму своїх недругів. А з тими ж грамотами відправив свого посла до Царгорода”¹¹⁹.

¹¹⁷ *Abrahamowicz Z.* Katalog dokumentów tureckich. – P. 330, 332; *Rypka J.* Weitere Beiträge... – S. 272, 272 (Anm. 1), 279.

¹¹⁸ *Кордуба М.* Акти до Хмельниччини (1648–1657) // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1911. – Т. XII (Матеріали до історії української козаччини. Т. V). – № 167. – С. 164–165.

¹¹⁹ “Марта в 27-й день пришол турской посол в Животова к гетману, именем Асман чеуш, и привез салтанову грамоту да два кафтана золотных, да от везирия и от аги янычскогого и от Бекташ аги з грамотами, и пишут к нему от салтана другом нерушимым, а своим чадом. А посол сказал изустно гетману, что пришлют к нему на помочь 100 000 ратных людей, а с ними будет ратной воєвода, силестрейской Дервиш Магмет-паша, да Матвей воєвода и Василей воєвода, и просили, чтоб им в Каменец посадить своего чело-века. И гетман тово не похотел, толко писал к салтан Магмету и к везирию и к янычскому аге и к Бекъташ аге благодарение за любовь, что к нему показывают, да к ним же пишет, полно де любви вашей к нам, а помочи к нам не присылайте, потому что здеся место разо-ренное и голод велик, и войску нечем кормитца, а до времени пусть они у себя опочинут, а мы будем раби и друзи царевы, а яз божиею помощию буду победити недругов своих. А с теми же грамоты послал посла своево во Царьгород” (РДАДА. – Ф. 52. – Оп. 1. – 1651 р. – Спр. 36. – Арк. 11–12. Лист датований 8 травня 1651 р. (ст. ст.). Див. також лист (датований 19 травня) від “старця” (грецького ієромонаха) Павла зі звісткою про приїзд Османа-чауша 28 березня: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб., 1861. – Т. 3: 1638–1656. – № 319. – С. 451. Про посольство Османа-чауша у березні 1651 р. див.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 135–137; *Hrushevsky M.* History of Ukraine-Rus'. – Vol. 9. – Bk. 1. – P. 142–144; *Кривякевич И. П.* Турецкая политика Богдана Хмельницкого. – С. 168–169; *Флоря Б. Н.* Богдан Хмельницький і турецька “протекція”. – С. 97. Тоді ж було привезено грамоти константинопольського патріарха Парфенія II до Хмельницького, київського митрополита Сильвестра Косова й коринфського митрополита Йоасафа, написані у лю-тому 1651 р.: Документы об освободительной войне украинского народа... – № 144–145. – С. 383–386; *Мицик Ю. А.* “Козацький відділ”... – С. 69–70.

Навесні 1651 р., ймовірно, з огляду на труднощі під час облоги Кам'янець-Подільського та відсутність підтримки з боку кримського хана, ставлення Хмельницького до османського підданства та його умов почало змінюватися. У березні, коли османський гонець щойно виїхав до гетьмана з грамотою, Йоган Рудольф Шмід висловив припущення, що Хмельницькому і козакам вдасться отримати від султана статус васалів Порти (*Vassalen der Porte*) без сплати данини, а лише із зобов'язанням надсилати війська проти ворогів султана¹²⁰. Оскільки Османська імперія, згідно з приписами шаріату і власним законодавством, отримувала харач (*haraç*), тобто данину, з християнських країн під її протекцією як одну з умов їхнього васалітету, сплата данини мала б бути обов'язковою і для Війська Запорозького¹²¹. Пізніше, якщо вірити написаному, ймовірно, в травні й перекладеному 1 червня ст. ст. листу грека Кіндрата (Кондіса) Юр'єва, повідомлялося вже про готовність гетьмана стати васалом султана за умови сплати данини та введення османських військ на підконтрольні йому території. Але тривала війна за Крит проти Венеції, що саме тоді точилася, не дозволила султанському уряду надати гетьманові військову допомогу, хоча він, згідно з цим інформатором, був уже готовий “поступитися султанові литовською землею” і платити данину, “як і греки”¹²². До того ж, Кіндратові Юр'єву було відомо, що султанський уряд, намагаючись змусити Хмельницького до важчих умов підданства, вів подвійну гру й відмовляв кримського хана від надання підтримки гетьманові у його боротьбі з польськими військами, “потому что им, казаком, веры неймет”, – і навіть прямо забороняв йому це робити (“и турской салтан послал х крымскому и не велел ему итти...”) ¹²³. Утім, ще в лютому грек Іван Мануйлов повідомляв під час розпитувань в Посольському приказі про чутки, що султан нібито заборонив молдавському господарю Василеві Лупулові

¹²⁰ Кордуба М. Акти до Хмельниччини... – № 167. – С. 164–165. Див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 134–135; Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus'. – Vol. 9. – Bk. 1. – P. 141; Крипякевич И. П. Турецкая политика Богдана Хмельницкого. – С. 167–168; Чухліб Т. В. Особливості турецької політики... – С. 11–12.

¹²¹ Про сплату харачу як одного із зобов'язань залежних від Порти правителів і про переговори з Хмельницьким про данину див.: Ostapchuk V. Cossack Ukraine In and Out of Ottoman Orbit... – P. 149–150; Kołodziejczyk D. What is Inside and What is Outside? – P. 421–432.

¹²² РДАДА. – Ф. 52. – Оп. 1. – 1651 р. – Спр. 32. – Арк. 14–15: “Только гетман казачей послал к турецкому салтану и просит помочи, а ему, салтану, поступаецца Литовскую землю и сулит ему давать подать яко ж и греки, и турецкой рекся ему дать, только не присылывал ему никакой помочи, потому что сам турецкой имеет великую войну пот Критом с немцами (тобто венецианцами. – М. К., В. Ч.), а се казаком мало верит, только к нему, гетману, прислал своего посла с кафтаном да с саблею”. Порівн. оригінал тексту листа (орфографія збережена): “Μόνων ὁ χάντμανος τῶν Καζάκων ἐστείλεν εἰς τὸν βασιλέα τὸν Τοῦρκο καὶ γυρεύη βοήθησαν καὶ τοῦ ἔταξεν πῶς νὰ {νὰ} τοῦ δώση τὸν τόνπον τῆς Λεχί(ας) νὰ τὸν πρὸσκηνηῆσει, νὰ δῆδη χαράτζη ὡς σάν καὶ οἱ Γγραίκοι. Ἀμὴ ο Τοῦρκος με το στόμα τοῦ ἦπεν, ἀμὴ καμία βοήθηα δὲν τοῦ ἔδωσαν, ὅτι ὁ Τοῦρκος ἔχει μέγαν πόλεμον εἰς τὴν Κρίτιν με τοῦ {ς} τοὺς Φράγγους καὶ τὸ ἄλω δὲν τοὺς πηστεύη τοὺς Καζάκους. Καὶ ἐστείλεν ὀλτζῆν ὁ Τοῦρκος εἰς τὸν χάντμανον τὸν Χουμῆλι, καὶ τοῦ ἤφερεν κληῖτζι (*kahç*, тур. “шабля”. – М. К., В. Ч.), каυτάνη του χάντμανου...” (Там само. – Оп. 2. – № 396. – Арк. 1, ряд. 13–17).

¹²³ Там само. – Оп. 1. – 1651 р. – Спр. 32. – Арк. 15–16.

видавати доньку заміж за сина гетьмана¹²⁴. Це було серйозною перешкодою для улюблених династичних планів Хмельницького. Певно, у Стамбулі намагалися отримати від гетьмана тверді гарантії, що він стане султанським підданим і платитиме данину, обумовивши цим надання будь-якої військової допомоги, включно з допомогою від союзника Хмельницького – кримського хана. Розчарування у Стамбулі через відсутність обіцяного козацького посольства не минулося для гетьмана без наслідків.

Хмельницький, своєю чергою, також продовжував демонструвати недовіру до султана. За повідомленнями грека Івана Юр'єва, на початку червня перед невдалою для козаків битвою під Берестечком гетьман, хоч і продовжував очікувати допомоги від хана, але прагнув уникнути втручання османських військ у воєнні дії і тому відмовлявся “безкормицею” у своїх землях¹²⁵. Ймовірно, він побоювався, що таке втручання обернеться безпосереднім контролем султанських гарнізонів над визволеними від королівських сил містами і втратою ним самим повноти влади на землях Війська Запорозького. Але ані перша, ані друга сторона не відмовлялися від продовження переговорів, і в квітні Хмельницький знову відправив до султана своє посольство¹²⁶.

Грек Ісай Остаф'їв у листі від 1 червня ст. ст. 1651 р. до впливового в Москві царського тестя Іллі Милославського писав про надзвичайно доброзичливий прийом, який було знову надано гетьманському посольству, що, на його думку, явно не було випадковим, оскільки султанський уряд мав намір підпорядкувати собі контрольовані козаками землі¹²⁷. Ісай Остаф'їв, таким

¹²⁴ Там само. – 1651 р. – Спр. 25. – Арк. 1–2. Див. також: Там само. – 1651 р. – Спр. 17. – Арк. 16–17 (“распросные речи” Ісаї Остаф'єва, який приїхав до Москви у січні 1651 р.). Про чутки, начебто атаку на Молдавське князівство було здійснено козаками і ханом за вказівкою великого візиря, а не султана, див.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 128; *Hrushevsky M.* History of Ukraine-Rus'. – Vol. 9. – Вк. 1. – Р. 134, 508.

¹²⁵ РДАДА. – Ф. 52. – Оп. 1. – 1651 р. – Спр. 36. – Арк. 8–10. Див.: *Флоря Б. Н.* Богдан Хмельницький і турецька “протекція”. – С. 97.

¹²⁶ *Крип'якевич І. П.* Турецька політика Б. Хмельницького... – С. 141.

¹²⁷ РДАДА. – Ф. 52. – Оп. 1. – 1651 р. – Спр. 39. – Арк. 34–35: “И еще буди ведомо тебе, государю, про Хмельницкого: послал он послов во Царьгород четырех человек, и им великую честь воздали и на всех кафтаны надели. И ты, великий боярин, и сам ведаешь, для чего они приходили: хотят к себе выманить, чтоб они жили под их турскою властью, и для того им корм давали большой. А в прошлом году стоял Селихтар-паша и никоиво не пропускал, а ныне вся добрическая рать поднялась в войну, да к нему ж, Хмельницкому, писали из Царяграда с ево послом, которой был зимою во Царегороде, сколько рати надобно ему, Хмельницкому, и турской салтан пришлет. И он, Хмельницкой, на ево салтанове жалованье бил челом, ныне де есть у меня рать, а как де понадобится, и яз де тогда пришлю, а теперь де благодарю, что к нам братство и любовь объявил, и яз де на вашем жалованье и брата де моего, крымского царя, благодарю. А турки их обманывают, любовь объявляют, чтоб у них местом завладеть”. Другий варіант перекладу: “Еще тебе пишу, что гетман Хмельнитцкой послал посла во Царьгород, и то тебе ведомо буди, что ему великую честь воздали, четыре человека было, и на всех по кафтану надели. Великий боярин, ведай себе, для чего они такую им честь воздают, чтоб их обмануть и местами их завладеть великую честь им чинили и большие кормы давали. И буди ведомо природству твоему, что много было, только селихтар-паша не пропустил ни одново проехати, а

чином, вказував на основну перешкоду для прийняття Хмельницьким османської протекції та головну небезпеку для Москви на випадок успішного завершення переговорів з Портою: гетьман бажав зберегти незалежність контрольованих ним територій від османських військ і, відповідно, від будь-якої османської адміністративної присутності¹²⁸. Порта, зі свого боку, вже була готова надати суттєву військову силу, так необхідну козакам напередодні битви під Берестечком, але потребувала гарантії, що це приведе до закріплення султанської влади на новонабутих територіях. За відсутності таких гарантій навіть кримський хан отримав наказ не поспішати з наданням допомоги Хмельницькому у боротьбі з королівськими військами.

5. Витоки інформації про листування гетьмана з Портою, або Як султанська грамота 1650 р. опинилася в Москві

Друга султанська грамота, привезена до Хмельницького 27 або 28 березня 1651 р., була захоплена польськими військами у битві під Берестечком разом з іншими документами гетьманського архіву, що зберігалися в “cassette de Kmielniski” — “скриньці Хмельницького”, про яку писав П’єр Шевальє. Проте нез’ясованою залишається доля московської султанської грамоти, адресованої Хмельницькому і привезеної йому в листопаді 1650 р. На звороті султанської грамоти № 26 немає жодних поміток середини XVII ст., які зазвичай ставилися при надходженні таких документів до Посольського приказу або після перекладу. Найвні лише надписи, пов’язані з поетапною роботою архіваріусів, які займалися описом фонду у XVIII ст.¹²⁹. В інших

ныне проехали. А из Добрича ратные люди все на службе, потому что им такой приказ был от турецкого царя. И еще писали к гетману с послом, которой был зимою во Цареграде, что сколько ратных людей ему занадобитца, и турецкой де царь к нему пришлет. И гетман сказал, что де ныне у меня и своих ратных людей много, а впредь, как мне занадобитца, тогда буду у тебя просити, толко де на твоём братстве и любви, что имеши ко мне, зело благодарю царствие ваше...” (Там само. – Арк. 39–40). “Селихтар-паша”: імовірно, Сілагдар-паша. Ототожнити його поки що не вдалося. “Добричская рать”: йдеться про війська з Добруджі. Див.: *Ostapchuk V. Cossack Ukraine In and Out of Ottoman Orbit...* – Р. 135. Про підготовку османських військ для потенційної допомоги козакам розповів у Посольському приказі грек Родіон Константинов: “А как де он ехал Волоскою землею, и он де видел мая в 11 день, что добричи, турецкие воинские люди, которых ведаёт селистрейской Дервиш-паша, что идут к крымскому хану на сход з 20 000, и пришли де в черкаской город Рашков от Киева за 7 дней, а приходил де по ним по салтанову приказу ис Крыму Караш-мурза...” (РДАДА. – Ф. 52. – Оп. 1. – 1651 р. – Спр. 31. – Арк. 5).

¹²⁸ Див.: Чухліб Т. В. Особливості турецької політики... – С. 11.

¹²⁹ Втім, треба зауважити, що османські грамоти не завжди мають помітки, які типово робилися в Посольському приказі при отриманні та перекладі документів. Так, наприклад, на грамоті великого візира Кеманкеша Кара Мустафи-паші царю Михайлові Федоровичу 1640 р. (РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 18) такі помітки також відсутні, і на звороті документа є лише пізніший запис архіваріуса. Проте на грамоті царю Олексію Михайловичу від великого візира Кьопрюлю Мегмеда-паші (Там само. – № 34) одразу був зроблений запис про її придбання з товмачем Кононовим. Характерна нотатка – номер на звороті султанської грамоти № 26 дозволяє припустити, що документ певний час міг зберігатися разом з іншими документами, які були пронумеровані на зворотах одним і тим самим невідомим співробітником. Серед документів, до яких він таким чином доклав руку, – грамоти московським царям від великих візирів Кеманкеша Кара Мустафи-паші 1640 р. (Там само. – № 18), Кьопрюлю Мегмеда-паші 1660 р. (Там само. – № 34),

документах архіву Посольського приказу також поки що не вдалося знайти будь-яких свідчень про привезення грамоти. Яким саме “дипломатичним каналом” лист, адресований українському гетьманові, міг бути доставлений до Москви? Якби грамота під час битви залишалася у “скриньці”, то її доля була б така ж, як доля другої, варшавської, султанської грамоти. Отже, до червня 1651 р. грамота 1650 р. мала якимось чином опинитися або в Москві, або в руках “агентів Москви”. При цьому на вилучення документа із гетьманської канцелярії і доправлення його до Москви невідомі “шпигуни” мали лише півроку¹³⁰.

Привезені до Стамбула наприкінці січня 1651 р. листи Хмельницького – його відповіді на султанську грамоту 1650 р. та інші листи османських доброзичливців гетьмана – були здобуті польськими агентами із султанської державної Канцелярії, переписані, перекладені та передані до Москви у травні 1651 р. Наприкінці березня гетьман отримав вже нову султанську грамоту зі Стамбула, про яку, а також про відповідь на неї гетьмана, у польських дипломатів до травня, ймовірно, відомостей ще не було. Втім, судячи з усього, вони й далі вважали зимове листування Хмельницького з Портою актуальним для переговорів у Москві та дискредитації планів гетьмана. Отже, оригінал осінньої султанської грамоти, на яку Хмельницький відповів листами, здобутими польськими агентами і переданими ними до Москви, у травні повинен був також ще розглядатися як важливий документ, свідчення серйозних переговорів гетьмана з Портою про підданство. Опинившись у Москві, османська грамота чудово підтверджувала передану польськими дипломатами інформацію про відповідь на неї, яку дав Хмельницький.

каймакама (тобто заступника великого візира), а потім великого візира Кара Мустафипаші 1666–1682 рр. (Там само. – № 38, 50, 55, 57). Це дозволяє зробити припущення, що султанська грамота Хмельницькому в певний момент могла опинитися в архіві Посольського приказу серед цих візирських грамот, а потім її було додано до інших османських грамот і занесено до опису, складеного М. М. Бантишем-Каменським. Помітка перекладача та архіваріуса Московської контори Колегії закордонних справ М. І. Арсеньєва і, мабуть, написана пізніше помітка іншого невідомого архіваріуса, яка уточнює зміст документа, відсутні на інших документах, зазначених вище. Це свідчить про те, що спочатку грамота (Там само. – № 26) могла зберігатися окремо від візирських листів і лише згодом була долучена до них. Утім, робота з нею М. І. Арсеньєва, який займався розбором архіву Посольського приказу в 20-ті – 30-ті роки XVIII ст., вказує на те, що грамоту, скоріше за все, було знайдено серед документів саме цього приказу. Див.: *Фонкич Б. Л. Моисей Арсеньев (К истории изучения греческих документов в Москве в первой трети XVIII в.) // Фонкич Б. Л. Греческие рукописи и документы в России в XIV – начале XVIII в. – М., 2003. – С. 445–448.* Можливо, документ потрапив до рук Арсеньєва через те, що не мав жодних дорсальних поміток, а впорядкування архіву вимагало уточнення його змісту. Подальше дослідження етапів систематизації архіву Посольського приказу у XVIII – на початку XIX ст., можливо, проллє світло на питання, яким чином і ким проводилось упорядкування османських документів, які увійшли до опису 2 фонду 89 “Взаемини Росії з Туреччиною”, і це стане важливим доповненням і до вивчення долі османських грамот українським гетьманам, що потрапили до Москви.

¹³⁰ Припущення, що грамоту могли захопити під Берестечком, а вже пізніше в ході московсько-польських переговорів передати до Москви, не здається нам ймовірним, оскільки на документі немає жодних польських поміток і ніщо не вказує на те, що грамота могла побувати в польських руках до того, як потрапила до Москви.

Хто ж міг вилучити грамоту безпосередньо з гетьманської “скриньки”? Очевидна відповідь напрошується: у цей час гетьманською канцелярією розпоряджався генеральний писар Війська Запорозького і майбутній володар гетьманської булави Іван Виговський. Його співпраця з московською владою також добре відома. У 1651–1653 рр. саме він передавав до Москви оригінали документів, до яких мав доступ як голова військового діловодства, отримуючи їх потім назад і підкладаючи до архіву¹³¹. Одразу після битви під Берестечком з Виговським зустрівся у Корсуні московський піддячий Григорій Богданов, котрому писар детально розповів про обставини перебування гетьмана в Криму. Поза тим, Богданов привіз від Виговського до Москви й оригінали ханських грамот¹³². Влітку 1652 р., коли московські посланники Василь Унковський та Андрій Ардаб’єв їздили з царськими грамотами до Хмельницького, вони занотували у формі “особной статьи” “речи” Виговського. Писар переконував їх у своїй відданості ідеї переходу козаків у підданство московського царя на відміну від неназваних інших людей, які “станут гетмана наговаривать, чтоб к турецкому или к крымскому подначальны были”. Унковський і Ардаб’єв отримали від нього також і копії з “листов” різних іноземних правителів¹³³. До того ж Виговський охоче віддав і оригінал – грамоту молдавського господаря Василя Лупула¹³⁴. У серпні наступного 1653 р. з Виговським зустрічався московський посланець піддячий Іван Фомін, отримавши від нього автентичні османські грамоти за умови їхнього повернення¹³⁵. Судячи з наявних статейних списків інших московських посланців до гетьмана, отримання оригіналів дипломатичної кореспонденції від Виговського за умови повернення її було систематичним¹³⁶. Враховуючи велику кількість контактів між Москвою та Хмельницьким протягом 1650–1653 рр., це можна було легко реалізувати: документи зникали зі “скриньки” ненадовго.

¹³¹ Наріжний С. “Московська служба” Івана Виговського // ЗНТШ. – Львів, 1928. – Т. 149. – С. 117–139; Frick D. A. The Circulation of Information about Ivan Vyhovskij // Harvard Ukrainian Studies. – 1993. – Vol. XVII. – N 3–4. – P. 256–259.

¹³² “А каковы крымского царя послы до гетмана листы привезли и о каком деле, и подьячей Григорей Богданов *подлинны* (курсив наш. – М. К., В. Ч.) крымского царя и Север-Казы аги и подскарбея промыслом своим у писаря, у Ивана Выговского, взял” (Воссоединение Украины с Россией. – Т. 3. – С. 112). Сефер Гази-ага був кримським великим візиром в 1644–1646 і 1647–1664. Див.: *Senai, Hadży Mehmed, z Krymu*. Historija Chana Islam Gereja III. – Warszawa, 1971. – S. 144, n. 50–51.

¹³³ Воссоединение Украины с Россией. – Т. 3. – С. 221.

¹³⁴ “...А волоского господаря лист отдал *подлинной* (курсив наш. – М. К., В. Ч.) за печатью волоского господаря, а из-ыных де государств, кроме тех листов, ныне у нас нет, а подлинных листов вам отдать мне нельзя” (Там само. – С. 221–222).

¹³⁵ “А которые листы вновь присланы до гетмана Богдана Хмельницкого из Турские земли, и я де, писарь, тебе, Ивану, отдам тайно, и ты те листы отвези к царскому величеству, а царское б величество те листы, выслушав, изволил прислать ко мне, писарю, не замотчав, тайно ж, чтоб гетман и никто про то не ведал” (Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. 3. – № 343. – С. 499).

¹³⁶ Наріжний С. “Московська служба”... – С. 128–131. Тож не дивно, що ще один оригінал османського листа великого візира Хмельницькому (РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 32), як засвідчує помітка на звороті, привіз до Москви брат писаря Івана Виговського, Данило Виговський, у грудні 1654 р.

Ця абсолютно неймовірна, проте успішна та спритна шпигунська діяльність (не виключено, що деколи з відома Хмельницького¹³⁷) давала змогу й самому Виговському отримувати в обмін конфіденційну інформацію і впливати на українсько-московські переговори, спрямовуючи їх у потрібне русло¹³⁸. Свідчення про контакти гетьмана з османським урядом і підготовку до переходу Війська Запорозького у підданство султанові могли бути використані для тиску на московську владу, щоб змусити її приспішитися, перехопити ініціативу й надати допомогу Хмельницькому, прийнявши його під своє покровительство на вигідніших умовах, ніж запропоновані Портою. Адже чимало поінформованих людей попереджали московських політиків про небезпеку завершення переговорів гетьмана із султанським двором дійсним прийняттям ним османського протекторату¹³⁹.

Той факт, що в документах Посольського приказу не вдалося знайти жодних свідчень про доставку султанської грамоти 1650 р. Хмельницькому, дозволяє висунути лише попередню гіпотезу щодо часу та обставин появи грамоти у Москві. 6 червня ст. ст. 1651 р. з-під Зборова до Москви вирушили грек, відомий за московськими документами як Ілля (Ільяш) Мануйлов, та серб Василь Данилів. Вони привезли в російську столицю “листи” від давніх посередників на переговорах між гетьманом та царським урядом – коринфського митрополита Йоасафа та ієромонаха (“старця”) Павла, – а також повідомили у Москві новини про тривале протистояння між польськими військами та козаками¹⁴⁰.

Про гінців, власне, було відомо небагато. Ілля Мануйлов незадовго перед тим (“в прошлом году”) приїхав зі Стамбула разом з греком Іоаном Вардою Тафралі та залишився при гетьманському дворі з коринфським митрополитом, своїм двоюрідним братом¹⁴¹. Василь Данилів, “сербинин”, навпаки, вже протягом чотирьох років перебував на козацькій службі, мешкаючи “при войсковом писаре, при Иване Выговском”¹⁴² (старець Павло у своєму листі так його і називає “казак писарев”¹⁴³). Під час розпитування в Посольському приказі новоприбулі розповідали цікаві деталі про свою роль

¹³⁷ *Наріжний С.* “Московська служба”... – С. 127–133. Бібліографію див.: *Федорук Я. О.* Коментарі: [До статті: Іван Крип’якевич. Турецька політика Б. Хмельницького...] – С. 189.

¹³⁸ Про інші маніпуляції Виговського з документами див.: *Frick D. A.* The Circulation of Information... – Р. 251–252.

¹³⁹ Автентична султанська грамота могла стати “останнім аргументом” після того, як у квітні-травні, по поверненні царського посла, дяка Л. Д. Лопухіна, від Хмельницького, московський уряд також вирішив очікувати згоди гетьмана на свої умови. Див.: *Кочегаров К. А.* Взаимоотношения России и запорожского казачества с середины XVI века до 1654 года // Переписка гетманов Левобережной Украины с Москвой и Санкт-Петербургом. 1654–1764. – М., 2017. – Т. 1: Гетманство Богдана Хмельницького. 1654–1657. – С. 32–34.

¹⁴⁰ Воссоединение Украины с Россией. – Т. 3. – С. 78–82. Див.: *Гой П.* Дипломатичні стосунки України з Московщиною, 1648–1651. – Мюнхен; Львів, 1996. – С. 202–205.

¹⁴¹ Воссоединение Украины с Россией. – Т. 3. – С. 81. Див. також лист Іллі Мануйлова: РДАДА. – Ф. 52. – Оп. 1. – 1651 р. – Спр. 39. – Арк. 28–32.

¹⁴² Воссоединение Украины с Россией. – Т. 3. – С. 81.

¹⁴³ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1651 р. – Спр. 9. – Арк. 40.

як таємних гінців Виговського¹⁴⁴. Генеральний писар не хотів викриття своїх прихованих контактів з Москвою і від себе передав з гінцями тільки “лист” путивльському воєводі Семенові Прозоровському. У цьому документі не було ніякої політичної інформації, а містилося лише прохання не затримувати відправленого “Ильяша”¹⁴⁵.

Зате лист коринфського митрополита, написаний 16 травня ст. ст. “из полков”, під диктовку, якщо вірити гінцям, самого Виговського, свідчить, що напередодні битви під Берестечком оточення гетьмана, який тільки нещодавно надіслав чергове посольство до султана, все одно поклало великі сподівання на московського царя та його підтримку. Владика Йоасаф повідомляв у листі про готовність привести Хмельницького “х крестному целованью” царю та про обіцянку гетьмана, якщо московський цар прийме його у підданство, служити на тих самих умовах, що й донські козаки¹⁴⁶. Про “единое державство” та “единое соединение” – перехід Війська Запорозького в московське підданство – писав також старець Павло, відзначивши, що як буде прийняте рішення про “единое соединение”, то вістку про це необхідно надіслати “писарю”¹⁴⁷. Але він пропонує повідомити Виговського з певною обережністю: “...і про те звольте писати до писаря, а саме до нього про це не веліть писати, тільки надавайте [віддавайте] йому своє царське благодарення і повідомте, а достеменно веліть писати до Івана Петрова”¹⁴⁸. Отже, про готовність прийняти Військо Запорозьке “під високу руку” царя у листі Виговському прямо писати було не слід – слід було натякнути і показати “благодарение”, а безпосередні переговори вести з іншим “іноземцем”, греком Іоаном Вардою Тафралі.

Мабуть, така наполегливість при з’ясуванні Виговським можливостей одержати підтримку в Москві була зумовлена тим, що переговори з султанським двором затягувалися у несприятливий для Хмельницького момент відкритого гострого протистояння с польським королем, коли гетьманові потрібна була термінова допомога. Не випадково й піддячий Григорій Богданов, який повернувся від Хмельницького до Москви, повідомив у Посольському приказі, що чув від Виговського, начебто київський митрополит Сильвестр Косів має намір писати цареві, “щоб государ пожалував, прийняв

¹⁴⁴ “...Послал де их к царскому величеству писарь Иван Выговский, чужеземцов, для того, чтоб их в дороге никто не познал и было б тайно. И митрополиту де коринфскому и старцу Павлу велел же писати своими руками. И что де им Выговский приказал, то де они и писали, и для де подлинныя верности приписывал к тем письмам рукою своею. А чают де они, что того (так в оригіналі. – М. К., В. Ч.) ево, Ивановы, с ними вестовые посылки не ведает и гетман Хмельницкий, потому что де приказывал Выговский писати митрополиту и старцу Павлу один без гетмана. Да и впредь де царскому величеству Выговский обещается всею своею приязнию служитьи и о всем ведомости чинити”: Там само. – Арк. 22 (Воссоединение Украины с Россией. – Т. 3. – С. 81–82). Див.: *Frick D. A. The Circulation of Information...* – P. 259–260.

¹⁴⁵ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1651 р. – Спр. 9. – Арк. 3–4.

¹⁴⁶ Там само. – Арк. 24–25, 28–29, 32.

¹⁴⁷ Там само. – Арк. 38–39.

¹⁴⁸ “...И о том извольте писать к писарю, а имянно к нему о том писать не велите, только отдавайте к нему свое царское благодарение и ведомость чините, а подлинно велите писать к Ивану Петрову” (Там само).

їх під свою государеву високу руку”, а гетьман вже збирається відправити самого Виговського с деякими “полковниками” до Москви¹⁴⁹.

На початку серпня ст. ст. 1651 р. у Москві отримали й переклали листа з Путивля від Іллі Мануйлова, коли він уже вдруге приїхав на московський кордон. У ньому грек повідомляв різючі відомості про своє повернення до гетьмана із царським жалуванням¹⁵⁰. Ішлося про загибель владики Йоасафа під час битви під Берестечком та про передачу генеральному писарю з Москви значної суми, ймовірно, за послуги, надані шойно у травні. Але якщо коринфський митрополит і Павло мали одержати царське жалування за вістові листи та спроби переконати московського самозванця Тимофія Акундинова, який видавав себе за царевича Шуйського, здатися на милість царя, то заслуги перед московським двором Виговського залишаються незрозумілими (якщо не брати до уваги, що гінці посилалися на нього як на ініціатора їхньої подорожі та передачі важливої інформації). Чи то не було подякою і за надіслану османську грамоту? Бо не випадково Іллю Мануйлова та Василя Данилова, гінців Виговського, у Посольському приказі навмисно розпитували про відносини гетьмана з османським двором¹⁵¹, а вони охоче повідомили новини про посольство, яке повернулося наприкінці березня зі султанською грамотою 1651 р.¹⁵² Про зв'язки гетьмана з Портою писав і коринфський митрополит, і ці відомості, мабуть, мали підштовхнути московську владу до більш рішучих дій у підтримці Хмельницького, аби той не став васалом султана.

¹⁴⁹ Воссоединение Украины с Россией. – Т. 3. – № 53. – С. 120.

¹⁵⁰ “По сем, даю ведомо великому вашему царствию о милостыне, что вы, великий государь, пожаловали митрополиту коринфскому и Павлу священноиноку да писарю Выговскому. И писарю твое царское жалованье отдал, и он о том благодарит великому и святому вашему царствию, а коринфской пропал вместе с Павлом” (РДАДА. – Ф. 52. – Оп. 1. – 1651 р. – Спр. 39. – Арк. 28). Див. також: Там само. – Арк. 31–32. Виговському було надіслано два сорока соболів на 100 рублів, як і коринфському митрополиту (Там само. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1651 р. – Спр. 9. – Арк. 54–55).

¹⁵¹ “И, будет, были и о каких делех и к турецкому салтану, и к волоскому, и к молдавскому гетман послов своих о чем посылывал ли, так ж и турецкого салтана и волосково и молдавского послы у гетмана бывали ль и, будет, были, и о чем приходили и с чем назад отпущены” (Там само. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1651 р. – Спр. 9. – Арк. 6. Оубл.: Воссоединение Украины с Россией. – Т. 3. – С. 78).

¹⁵² “А в великую де пятницу, как гетман был в городе, в Животове, присылал турецкой салтан дву человек чеушей з грамотою, да прислал к гетману в подарках 2 аргамака. А присылал де к гетману с тем, будет ему люди надобно на помочь, и он ему ратных людей даст, сколько ему будет надобно. И гетман де с теми чеуши посылал к салтану посланца своего, сотника казатцкого Павла Колодницкого, на ево присылке, что он помочь ему учинити хочет, и за дары бить челом. А войско де ему турецкое в помочь не надобно для того, что он и своими войски, которые у него есть в собранье, против поляков стояти может” (РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1651 р. – Спр. 9. – Арк. 14. Оубл.: Воссоединение Украины с Россией. – Т. 3. – С. 80). Мабуць, мова йде про чергову поїздку до Стамбула кївського сотника Павла Яненка-Хмельницького: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. ІХ. – Ч. І. – С. 249–250; *Hrushevsky M.* History of Ukraine-Rus'. – Vol. 9. – Bk. 1. – P. 267–269. А втім, деякі дослідники вважають Яненка-Хмельницького і Колодницкого (варіанти: Колодченка, Коланченка) різними людьми: *Флоря Б. Н.* Богдан Хмельницький і турецька “протекція”. – С. 97–98; *Кривошея В. В.* Козацька старшина Гетьманщини. – С. 414, 783–784.

Протягом весни 1651 р. у відносинах московського уряду з Іваном Виговським відбулися деякі зміни. Якщо в березні московський гонець піддячий Василь Степанов одержав наказ щодо зустрічі та переговорів безпосередньо з гетьманом¹⁵³, то пізніше (в кінці квітня – на початку травня), як видно з відписки путивльського воєводи Семена Прозоровського, Кузьма Тішин та Степан Каторжний були відправлені саме до писаря Виговського, щоб “проведать всяких вестей тайным обычаем”¹⁵⁴. У травні від Виговського прибули Ілля Мануйлов та Василь Данилов, а влітку піддячий Григорій Богданов зі слів Виговського вже передав у Москві, що той обіцяв служити цареві й повідомляти його “тайным делом” про всі контакти гетьмана “с польским королем, и с крымским царем, и с ьными посторонними государствы”, й привіз наявне підтвердження готовності до співпраці – кримські листи¹⁵⁵.

Припущення, що султанська грамота 1650 р. могла бути привезена до Москви, найімовірніше, Іллею Мануйловим та Василем Даниловим, можна аргументувати не тільки тим, що саме вони були тісно пов’язані з Виговським. У травні 1651 р. генеральний писар після отримання наприкінці березня нової партії стамбульської кореспонденції, включно з березневою султанською грамотою, міг розпорядитися на власний розсуд осінньою султанською грамотою 1650 р., яка візуально була дуже подібна до нової весняної. У той час вона мала вже опинитися в “архіві”, адже на неї ще попереднього року було дано відповідь. Це дозволяло непомітно вилучити документ і використати його в таємних переговорах з московською владою. Зрештою, опосередковано це припущення підтверджується ще й тим, що після від’їзду гінців Виговського відбулася битва під Берестечком, під час якої гетьманську “скриньку” з архівом було захоплено. Через цю втрату більш ранню грамоту, яка опинилася в Москві, було вже неможливо повернути непомітно Виговському, аби він поклав її назад до інших листів. Так цей документ і залишився в архіві Посольського приказу донині. Втім, запропонована нами гіпотеза появи в Москві султанської грамоти 1650 р., адресованої Хмельницькому, хоч би якою логічною вона була, залишається лише гіпотезою, аж доки знайдуться будь-які інші, переконливіші відомості, які б могли прояснити долю цього документа.

* * *

Розбитий у битві під Берестечком і будучи в напружених відносинах із союзником – кримським ханом, гетьман Хмельницький вже в серпні 1651 р. мусив зазнати нового удару: у Стамбулі стався переворот, що позбавив влади та життя всіх його надійних союзників і давніх кореспондентів, які брали участь у переговорах про підданство Війська Запорозького Порті¹⁵⁶. Переворот стався 21 серпня н. ст. 1651 р., проте, за свідченнями “гречанина” Федора Іванова, який приїхав до Москви восени 1651 р., султан встиг

¹⁵³ Воссоединение Украины с Россией. – Т. 3. – № 6. – С. 15.

¹⁵⁴ Там само. – № 21. – С. 60.

¹⁵⁵ Там само. – С. 117.

¹⁵⁶ *Afyoncu E., Demir U. Turhan Sultan.* – İstanbul, 2015. – P. 37–51.

прийняти гетьманських посланців, які приїхали саме напередодні цих подій¹⁵⁷. Але відставка великого візира Мелека Агмеда-паші та призначення замість нього Сіявуша-паші¹⁵⁸, страти Бекташа-аги та аги яничар Кара Чауша Мустафи-аги, що відбулися незабаром, а ще раніше, у травні 1651 р., – вбивство тісно пов'язаного з османським двором константинопольського патріарха Парфенія II, який приймав посланців Хмельницького і брав активну участь у його дипломатичних контактах із Портою та Москвою¹⁵⁹, повинні були істотно підірвати віру гетьмана у продовження переговорів¹⁶⁰. Внаслідок зміни політики османського уряду починаючи з осені 1651 р.,

¹⁵⁷ “Да при нем же де во Царегороде были у салтана посланцы от гетмана Хмельнитцкого, один Павлом зовут, а другой Савелей, людей с ними было 17 человек, и салтан де им воздал честь великую, и кафтаны им золотные дали. А приходили де от гетмана о том, чтоб салтан велел крымским людем учинить ему помочь, с кем ему неприятелей своих, ляхов, розорить, а он де учнет ему, салтану, давать дань так же, как ему дань дают мутьянской и волоской воеводы. И салтан де тех посланцов отпустил, а к Хмельнитцкому послал с ними чеуша своего, а с тем чеушом послал к гетману кафтан да саблю и приказал ему сказать, что де он х крымскому хану повеленье свое послал, на помочь к нему итти велел. А отпушены де те посланцы ис Царьгорода августа в 6 числе 159-го году (6 серпня ст. ст. 1651 р. – М. К., В. Ч.), да с ними ж де отпустил салтан к гетману полоняников всяких много” (РДАДА. – Ф. 52. – Оп. 1. – 1652 р. – Спр. 3. – Арк. 16–17). Знову йдеться про Павла Яненка-Хмельницького. “Савелієм” тут, можливо, зветься відомий за листами Павла Яненка-Хмельницького другий посланець гетьмана, Культа (Кутга): *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 249, 251, Порівн.: 349–350; *Hrushevsky M.* History of Ukraine-Rus'. – Vol. 9. – Bk. 1. – P. 267, 268 (n. 385), 270 (n. 385), Порівн.: р. 376–377. Про багаточисельне посольство, яке вирушило до султана у відповідь на одержану березневу грамоту, повідомляв грек Іван Юр'єв у Москві наприкінці червня 1651 р.: “Да он же, Ивашко, сказал: приехали де в Яси от гетмана Хмельницкого черкас сорок пять человек, и тех де, государь, черкас пятнатцать человек пошли в Царьгород к турецкому царю, а иные де черкасы пошли в Венгерскую землю, да тех же де черкас пятнатцать человек пошли с Иваном Петровым (Іоаном Вардою Тафралі. – М. К., В. Ч.) в Мутьянскую землю... А от Хмельницкого де черкасы, 45 человек, в Яси приехали при нем до Иванова поезду Петрова за 2 дни, и 15 человек во Царьгород пошли с турецким посланцом вместе. А приходил де турецкой посланец о том, присылал ево салтан, будет Хмельнитцкому люди на помочь надобны, и он де людей к нему пришлет, сколько ему будет надобно. И Хмельнитцкой де того посланца отпустил и от себя черкас послал с тем, что де ему, салтану, ратных своих людей изнужить будет безкормицею, а у них де лошади к нуже привычны. А посланца де подарил Хмельнитцкой, дал ему 2 немчина ротмистры да 2 поляки, и тех де людей турецкой посланец в Ясах вез с собою скованных” (РДАДА. – Ф. 52. – Оп. 1. – 1651 р. – Спр. 36. – Арк. 2–3, 8–9).

¹⁵⁸ The Intimate Life of an Ottoman Statesman... – P. 25–30, 62–92, 138; *Tchentsova V.* Le coup d'État constantinopolitain de 1651 d'après la lettre d'un métropolitain grec au tsar russe Alexis Michailovich // *Turcica*. – 2000. – Т. 32. – P. 396–397.

¹⁵⁹ *Флоря Б. Н.* Патриарх константинопольский Парфений II и гетман Богдан Хмельницкий // *Мосхovia*. Проблемы византийской и новогреческой филологии. К 60-летию Б. Л. Фонкича. – М., 2001. – С. 443–445.

¹⁶⁰ Про стурбованість Хмельницького стратою Бекташа-аги і навіть про його вимоги помсти писав османський хроніст Наїма: *Наїма Мустафа*. Гюсейнові города у витягу історій із заходу та сходу (Повідомлення про Україну) / Пер. з осман.-турец. О. Галенка та О. Кульчинського; студії О. Галенка. – К., 2016. – С. 155. Про політичні партії при османському дворі та їхню боротьбу, що вплинула на переговори с гетьманом, див.: *Ostapchuk V.* Political-Personal Intrigue on the Ottoman Frontier... – P. 371.

Султан відповідає козакам: До історії двох грамот Мегмеда IV...

процес прийняття гетьмана у підданство Порти призупинився та відновився лише у 1653–1655 рр.¹⁶¹.

Відмова гетьмана від остаточного оформлення свого підданства була зумовлена переговорами про сплату данини та османську військову присутність на підконтрольних йому теренах. Хмельницький вважав, що Військо Запорозьке могло дістати привілейований статус, який передбачав би лише зобов'язання брати участь у війнах на боці Порти. Не випадково, мабуть, одразу після повернення посольства Павла Яненка-Хмельницького 18 (28) вересня 1651 р. Хмельницький та польські комісари підписали Білоцерківський мир¹⁶². На той час у гетьмана на руках уже не було жодної султанської грамоти – обидві вони зникли або в битві під Берестечком, або внаслідок діяльності “агентів Москви”. Непоступливість османського уряду в питанні сплати данини – харачу – і військової присутності, а також неочікуваний переворот в Стамбулі не дали змоги завершити тривалі переговори гетьмана із султаном щодо прийняття підданства. Від цього важливого етапу дипломатичних відносин Богдана Хмельницького з адміністрацією Мегмеда IV залишилися лише дві автентичні султанські грамоти, що були втрачені у гетьманській канцелярії, але збереглися у варшавському та московському архівах.

ДОДАТКИ

I. Опис грамоти (наме-і гюмаюн) османського султана Мегмеда IV гетьманові Богдану Хмельницькому

Константинополь (*Qostantīniyye*), середня декада місяця шевваля 1060 р. гіджри (7–16 жовтня 1650 р. н. ст.).

РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 26. Оригінал.

Арк. I: Обкладинка грамоти з цупкого сірого паперу з водяними знаками: літери “МУШФПР” і “1805”¹⁶³. Надпис на обкладинці, зроблений під час каталогізації фонду на початку XIX ст.: “1647. года. Лист турецкаго султана Ибраима к гетману Хмелницкому, коего увещавая жить дружно и согласно с крымским ханом, дать ему

¹⁶¹ Riedlmayer A., *Ostapchuk V. Bohdan Xmel'nyc'kyj and the Porte: A Document from the Ottoman Archives // Harvard Ukrainian Studies*. – 1984. – Vol. VIII. – N 3–4 (December). – P. 453–473; Крипякевич И. П. Турецкая политика Богдана Хмельницкого. – С. 171–172; Флоря Б. Н. Богдан Хмельницький і турецька “протекція”. – С. 98–103; Федорук Я. О. Османська імперія у відносинах з Україною та Річчю Посполитою... – С. 253–300; *Ostapchuk V. Cossack Ukraine In and Out of Ottoman Orbit...* – P. 135–138, 150.

¹⁶² Флоря Б. Н. Богдан Хмельницький і турецька “протекція”. – С. 98; Чухліб Т. В. Особливості турецької політики... – С. 11. Про перебування представників Хмельницького у Стамбулі та можливий вплив на перемовини перевороту в османській столиці див.: Крипякевич И. П. Турецкая политика Богдана Хмельницкого. – С. 169–170. На думку “гречанина царгородца” Федора Іванова, який приїхав на московський кордон у жовтні 1652 р., “для де того гетман с сенаторы и помирился, чтоб ему нечестивому турецкому салтану дани не давать, а в то число им, сенатором, дать крымскому хану вскоре до великого поста 3 милионы золотых” (РДАДА. – Ф. 52. – Оп. 1. – 1652 р. – Спр. 3. – Арк. 18).

¹⁶³ Клепиков С. А. Филигранные на бумаге русского производства XVIII – начала XX века. – М., 1978: “Таблица филигранных и водяных знаков на бумаге русского производства XVIII – начала XX в.” № 510. – Реж. доступу: <http://www.opentextmn.ru/history/arkheography/specification/?id=3023>; (30.X.2017).

знать, что присланный от него гонец отпущен с награждением”. Помітка олівцем: “Ф 89/2. Р”. Запис з печаткою про звірку справи: “Два листа. 25/VI 1931 г. [Підпис: нерозб.]”. У справу вкладено аркуш паперу розміром А4, складений удвоє, із нотаткою синьою кульковою ручкою, зробленою співробітником архіву І. О. Тихонюком: “По указанию проф[ессора] Прицака дата д[ела] 26 ошибочна. Турецкий текст содержит дату: нач[ало] окт[ября] 1650 г. Ср[едняя] декада мес[яца] Шаваль Г[ода] Х[иджры] 1060. Оpubл[икован] рус[ский] т[екст] в Вос[соединении] Укр[аины] с Россией. 04.07 [19]91. (Підпис: Тихонюк)”.

Арк. 1: Папір, 548×1168 мм, вірогідно східного або італійського виробництва, сіро-жовтого кольору, вилощений, водяних знаків не видно. Реставрація методом підклейки смуг цупкого жовтуватого паперу на звороті. Верхня частина документа з *invocatio* відрізана. Приблизно 20 поперечних складок та п’ять поздовжніх (результат зберігання документа у згорнутому вигляді).

Мова османсько-турецька. Письмо *dīvānī*. 12 рядків тексту написані чорним чорнилом і присипані золотим піском. Згори над текстом зображення тури султана Мегмеда IV, виконане золотим чорнилом. Архівні помітки олівцем: “1”, “№ 26”, “Л. № 2”.

Арк. 1 зв.: Позначка писаря “görlümüşdür” (ймовірно, “оглянуто”, “перевірено”) на звороті *locatio* (місця написання грамоти), тим самим чорнилом, що й текст документа, присипана золотим піском. Архівна помітка олівцем: “№ 26”. Три відбитки печатки Древлесховища Центрального архівного управління Центрального історичного архіву РРФСР. Помітка коричневим чорнилом: мабуть, спроба вираховувати дату (частково видно цифри: 166/7248/89). Помітка, ряд. 1–5, російською мовою (в правому верхньому куті) рукою архіваріуса Колегії закордонних справ Моїсея Арсенєва¹⁶⁴ чорним чорнилом з правкою, зробленою іншою рукою коричневим чорнилом (з частковою втратою тексту через пошкодження аркуша): “Грамота от турецкаго салтана Мегметя, Ибрагимова сына, к гетману Багдану Хмельницкому, которому отложение ево, Хмельникого, ублажает с увещаванием изменника и жалует ево посланны[х] чрез нарочнаго посланн[а]го чау[ша] О[с]мана”. Слова “ево, Хмельникого” вписані над рядком коричневим чорнилом, можливо, тією ж рукою, що й спроба вирахувати дату документа. В лівому верхньому куті арк. 1 зв., на смугі паперу, підкленій на грамоту при реставрації, є помітка, ряд. 1–9, написана рукою XVIII ст. чорним чорнилом: “Грамота от туретцкого салтана Мухамета, Ибрагимова сына, к гетману Хмельницкому, х которому салтан с увещаванием пишет, а велит ему в согласии быть с крымским ханом (Далі закреслено тим самим чорнилом: «и в вернасти») и верно служить, за что обещает ево наградить и присланные от него, изменника Хмельникого, с награждением отправлены сего (далі дату було вписано, ймовірно, пізніше, після її вирахування, а потім закреслено іншим, густішим чорним чорнилом: «7157-го», виправлено з «7156») году”. Також закреслено написаний тим самим коричневим чорнилом номер, який спочатку намагалися виправити густішим чорним чорнилом на “№ 14”. Первісного номера не видно. Нижче іншою рукою дописано дату (ймовірно, тією ж рукою, якою закреслено дату в помітці, що підсумовує зміст грамоти): “1647. году”. Мабуть, тією ж рукою, якою дописано нову дату, дописано чорним чорнилом й новий номер “№ 16”, пізніше виправлений густішим чорним чорнилом на “19”.

¹⁶⁴ Моїсей Арсенєв розбирав архівні матеріали у 20-х–30-х роках XVIII ст. Див.: Фонкич Б. Л. Моїсей Арсенєв. – С. 445–448.

Султан відповідає козакам: До історії двох грамот Мегмеда IV...

II. Опубліковані переклади оригіналів і копій грамот 1650 і 1651 рр.

1. *Грамота османського султана Мегмеда IV гетьману Богданові Хмельницькому, 7–16 жовтня 1650 р. н. ст. (РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 26)*

Українською мовою, спрощений:

Туранли Ф. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття). – К., 2016. – С. 582–583.

Переклади копії грамоти 1650 р. з так званого “теттінгенського кодексу”

Німецькою мовою:

Рурка J. Aus der Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bogdan Chmelnicki // Z dějin východní Evropy a Slovanstva: Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi / Ed. M. Weingart, J. Dobiáš, M. Paulová. – Praha, 1928. – S. 488–489.

Українською мовою з німецького перекладу, скорочений:

Грушевський М. С. Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1539–1540.

Українською мовою з німецького перекладу, спрощений:

Прицак Л. Д. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.). – Харків, 2003. – С. 133.

Прицак Л. Д. Невислана грамота турецького султана Мегмеда IV від 10 серпня 1650 р. гетьману Богдану Хмельницькому та причини її невислання // Східний світ. – 2004. – № 2. – С. 24.

Англійською мовою з українського перекладу М. С. Грушевського:

Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus'. – Vol. 9. Book 1: The Cossack Age, 1650–1653. – Edmonton; Toronto, 2005. – P. 688–689.

Англійською мовою з українського перекладу:

Прицак Л. Prof. Omeljan Pritsak's Structural-Functional Theory Applied to the Ottoman-Cossack Treaty 1650–1651 // Uluslararası Türkiye-Ukrayna İlişkileri Sempozyumu: Kazak Dönemi (1500–1800); Bildiriler / Haz. V. Melnik, M. Alpargu, Y. Öztürk, F. Turanlı, M. B. Çelik. – İstanbul, 2015. – S. 460–461.

2. *Грамота османського султана Мегмеда IV гетьману Богданові Хмельницькому, 22 лютого – 3 березня 1651 г. н. ст. (AGAD. – Arch. Kor. Dz. kozacki. – K. 42. – № 27)*

Польською мовою (анонімний переклад середини XVII ст.):

Документы об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 / Сост. А. З. Барабой, И. Л. Бутич, А. Н. Катренко, Е. С. Компан. – К., 1965. – № 140. – С. 373–374.

Польською мовою (переклад середини XVII ст., виправлений А. Л. Круттою в 1789 р.):

Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1852. – Т. III. – Отд. III: Материалы для истории Малороссии. – С. 438–440.

Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – 2-е изд., с доп. – К., 1897. – Т. 2. – Отд. III: Материалы для истории Малороссии. – № 12. – С. 588–589.

Французською мовою (переклад Йозефа фон Гаммера-Пургшталя):

Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1852. – Т. III. – Отд. III: Материалы для истории Малороссии. – С. 436–438.

Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – 2-е изд., с доп. – К., 1897. – Т. 2. – Отд. III: Материалы для истории Малороссии. – № 12. – С. 587–587.

Російською мовою:

Катанов Н. Ф. Грамота турецкого султана Мухаммеда IV гетману Войска Запорожского и всея Украины Богдану Хмельницкому февраля 1651 года // *Долгов Е. Б.* Из истории международных связей Турции и Украины в середине XVII века // *Гасырлар авазы – Эхо веков.* – 1997. – № 1/2. – С. 237–238.

Російською мовою з польського перекладу середини XVII ст.:

Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий – данник Оттоманской Порты // *Вестник Европы.* – 1878. – Т. 6. – Кн. 12. – С. 807–808.

Костомаров Н. И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. – СПб., 1904–1905 (Reprint: The Hague, 1967). – Кн. 5. – Т. 12. – С. 605–613.

Буцинский П. Н. О Богдане Хмельницком. – Харьков, 1882. – С. 123–124.

Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 / Сост. А. З. Барабой, И. Л. Бутич, А. Н. Катренко, Е. С. Компан. – К., 1965. – № 140. – С. 375–376.

Переклади копії грамоти 1651 р. з так званого “теттинського кодексу”

Німецькою мовою:

Rurka J. Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel'nyćkyj // *Archiv Orientalní.* – 1930. – Vol. 2. – S. 271–273.

Українською мовою з німецького перекладу, спрощений:

Прицак Л. Д. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.). – Харків, 2003. – С. 137.

Прицак Л. Д. Грамота Мегмеда IV про протекторат над Богданом Хмельницьким з усім Військом Запорозьким // *Східний світ.* – 2005. – № 2. – С. 59.

Марина Кравець (Торонто), Віра Ченцова (Оксфорд). **Султан відповідає козакам: До історії двох грамот Мегмеда IV до Богдана Хмельницького (1650–1651)**

Дискусія про те, чи Богдан Хмельницький і Військо Запорозьке прийняли османське підданство, точиться вже дуже довгий час. Вивчаючи дипломатичні зв'язки гетьмана з Високою Портою, історики базували свої спостереження та висновки на документах, серед яких важливе місце займають оригінали османських грамот, адресованих Хмельницкому. Проте, хоч як дивно, обидві нині відомі оригінальні грамоти від султана Мегмеда IV до українського гетьмана донині залишалися більшою мірою недослідженими. Інколи їх неправильно датували, а часами навіть плутали між собою. Дослідивши оригінали султанських грамот, які зберігаються в Москві (РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 26, 7–16 жовтня 1650 р. н. ст.) і в Варшаві (AGAD. – Arch. Kor. Dz. kozacki. – К. 42. – № 27, 22 лютого – 3 березня 1651 р. н. ст.), і порівнявши їх з чорновими проектами, опублікованими Яном Рипкою, ми ототожили текст московської грамоти з чернеткою, датованою 10 серпня 1650 р. н. ст., яка досі вважалася невисланою. Свідчення архівних документів про дипломатичні стосунки між гетьманом, Портою і Московською державою дали нам змогу встановити роль цих грамот у процесі перемовин про османське підданство, а також висловити

Султан відповідає козакам: До історії двох грамот Мегмеда IV...

припущення, яким чином одна з грамот опинилася в архіві московського Посольського приказу, тоді як друга, захоплена польськими військами під Берестечком, потрапила до Варшави.

Ключові слова: Богдан Хмельницький, Мегмед IV, підданство, султанські грамоти (*наме-і гюмаюн*), гетьман, султан, палеографія, дипломатика, архіви, РДАДА, АГАД.

Maryna Kravets (Toronto), Vera Tchentsova (Oxford). **The Sultan Replies to the Cossacks: On the History of Two Letters from Mehmed IV to Bohdan Khmelnytsky (1650–1651)**

The question whether Bohdan Khmelnytsky and the Zaporozhian Host ever became subjects of the Ottoman Empire has been debated for a long time. Those historians who study the diplomatic relations between the hetman and the Porte base their analyses on documentary sources, of which the originals of the Ottoman letters sent to Khmelnytsky are of particular importance. Yet, surprisingly enough, the only two presently known original letters from the Ottoman sultan Mehmed IV to the Ukrainian hetman have so far received little attention, with their dates sometimes cited incorrectly and the two documents even occasionally mistaken for each other. By studying the originals of the sultan's letters preserved in Moscow (Russian State Archives of Ancient Documents, fond 89, op. 2, no. 26: 7–16 October 1650 N.S.) and in Warsaw (Central Archives of Historical Records, fond "Archiwum Koronne Warszawskie", dział "Kozackie", karton 42, no. 27: 22 February – 3 March 1651 N.S.), and comparing their texts with that of their preparatory drafts published by Jan Rypka, the authors have identified the Moscow letter with the draft dated 10 August 1650 N.S. It has been hitherto regarded as unsent. Evidence furnished by the archival materials pertaining to the diplomatic relations between the hetman, the Ottoman Empire, and Muscovy has made it possible to establish the role of these sultanic letters in negotiations for Ottoman protection by the Zaporozhian Host. It also enabled the authors to suggest possible reasons how one letter wound up in the archive of the Ambassadorial Office in Moscow while the other fell into the hands of the Poles at the battle of Berestechko and ended up in Warsaw.

Keywords: Bohdan Khmelnytsky, Mehmed IV, vassalage, sultanic letters (*name-i hümayun*), hetman, sultan, paleography, diplomatics, archives.